Художник Венета Дочева

КИТАЙСКИТЕ ПО ПРОИЗХОД ПРАБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ КАГАН И ХАН, С КАВХАН, НА ВЛАДЕТЕЛИ ОТ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

В Ъ В Е Д Е Н И Е

Прабългаристиката, но същото и Българистиката или Булгаристиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на прабългарите или от чисто научна гледна точка - на болгарите. При тази своя същност и съдържание Прабългаристиката представлява синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя собствено-специфична методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на прабългарската етнокултурна общност.

Ядро основа на Прабългаристиката е Тюрко-Алтайската теория за българите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Българистика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията,

придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на българите.

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина. Тук, още преди края на IV хил. пр.н.е., отделилите се малко преди това от пратюркската етнолингвистична общност български родове и семейства се съсредоточават, консолидират и обединяват в отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на семейства.

През Късната Античност и Ранното Средновековие Българската или както отдавна вече е възприето и утвърдено в Тюркологията, Булгарската (Bulgarian) група е първата, най-многолюдната, военно-политически най-активно-динамичната и най-съществено-значимата част на Тюркското етнолингвистично семейство. Тя се състои от три сравнително обособени и отделно-самостоятелни подгрупи - Аварска, Прабългарска (Proto-Bulgarian) или още Болгарска (Bolgarian) и Хазарска.

През тази епоха българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и разселват компактно-масово най-напред в Централна Азия, после в Средна Азия, по-късно на територията на Кавказ и Мала Азия, също така и на Балканите и Централна Европа, а спорадично-изолирано - на Корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров, т.е. от Тихия до Атлантическия океан от изток на запад и от Северния ледовит до Индийския океан от север на юг.

Върху тази огромно-необятна територия българските племена и народи са главно скотовъди номади, които практикуват сезонно-миграционно животновъдство, а допълнително-спомагателно се занимават и със земеделие; на летните си пасища използват юрта, а на постоянните си местоживелища строят къщички от клони, греди или глина; заимстват коня от индоиранците андроновци и започват да го яздят, отглеждат коне, крави и овце, селектират нови породи коне; изработват от глина на ръка или на грънчарско колело домашна и битова посуда, обработват кожата, медта и златото, леят от бронз и чугун сечива и посуда, в това число и световно прочутите уникално-оригинални „хунски“ котли за готвене; топят, леят и куват от желязо оръжие и сечива, откриват лъка, седлото и стремето, усъвършенстват старите или изобретяват нови видове оръжия като уникално-прочутия български сложносъставен лък; основават династии, княжества и държави, строят дворци с подово отопление и прекрасни градове, прилагайки съвсем нови и непознати до тогава технологии; полагат основите на тежката кавалерия и делението на войската на различни видове, като я организират на десетичен принцип, създават императорската гвардия, започват предварителното военно обучение, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение и най-вече крепостно-обсадната техника, откриват и въвеждат в употреба бронята на конника и коня, разработват и прилагат оригинално-нова бойна тактика; държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, те го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ по Света, изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика с изключително висока художествена стойност в самобитно-оригиналния Български зверинен стил; ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; първи възприемат Будизма и впоследствие го предават на съседните племена и народи, именно поради което късноантичните и ранносредновековните българи са първият и единственият социално-културен, строително-художествен и военно-

технически гений на късноантичното и ранносредновековното човечество [Добрев 2017, 1-1168, срв. Golden 1992, 57-84].

Българските племена и народи излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна военно-политическа и геостратегическа сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. Поради това, в рамките на един интензивно-близък етнолингвистичен контакт и взаимодействие, те оказват по-силно или по-слабо влияние и въздействие върху техния военно-политически и културно-икономически живот, като същевременно и те са подложени на такова влияние и въздействие от тяхна страна.

Близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно българите държат на колене или пък най-малкото нащрек и в респект най-древната, най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя, като има периоди, когато те държат в подчинение не само части, но и цял Китай. Те не само принуждават китайците да признаят държавата им за равноправна на китайската; да издигнат пред тях Великата китайска стена, която става официална граница между двете държави, но и да им плащат ежегоден данък в натура под формата на коприна, вино, зърно и други хранителни продукти, както и периодически да им изпращат по една принцеса за жена на владетеля шаньюй, принцовете или хановете на племенните обединения.

От българите, китайците научават, възприемат или заимстват коня като бойно средство, седлото със стремена, лъка и стрелбата с лък, българското бойно облекло като много по-подходящо за условията на война, българската бойна тактика като по-ефикасна; векове наред китайците снабдяват армията си с български коне и пак от българите те се научават на коневъдство; българи по произход са редица китайски императори, императрици, династии, сановници, пълководци, писатели, мислители и учени; от голям брой отделно-самостоятелни българи мъже или пък от цели бойни формирования китайците комплектуват армията си; българите първи възприемат Будизма и след това го разпространяват сред китайците; в китайския език битуват много български по произход имена, титли и думи.

От китайците, българите научават, възприемат или заимстват строежа на стени, гледжосването на керамични съдове, леенето на чугун, дестилацията на спирт, дванадесетгодишния циклов календар, особено показателните за достатъчно високо цивилизационно-културно равнище думи *книга* и *буква* със съответните им предмети, обозначаващите и наименоващите съставките на йерархически стратифицираната вътрешно-социална организация титли като *бан, жупан, таркан, хан, каган, тигин* и др.

В качеството си на социолингвистична категория, титлата по принцип, исторически се появява на определен, достатъчно висок и усложнен етап от развитието на обществото, когато възниква необходимостта да се разкрие и представи логико-лингвистически социално-политическият статут, ролята, мястото и значението на дадено лице в конкретен етнос - род, племе, народност или нация. Своя най-висш и завършен вид тя постига в рамките и условията на държавността с нейните многобройно-многостранни, йерархически структурирани, стратифицирани и подредени социално-политически връзки и отношения, съществено-значимата и прагматически релевантна част от които се отразява, носи и съдържа в превърната форма в понятийно-семантичната структура на самата титла, като ядрено-централна съставка на лексикалната сфера на съответния народностен език.

Към края на последното хилядолетие преди Новата ера централноазиатските българи със самоназвание *хунк-хунгар,* кит. *Hu, Xiongnu,* рус. *хунну, сюнну* 匈奴 приключват изграждането на своя собствена социално-административна и военно-политическа структура и организация - their system had already been fully developed (K. Csornai), отразена, закрепена и представена в явен лингвосемиотичен вид в съответните длъжностно-рангови и

престижно-почетни титли. Основната част от тази немалка на брой титулатура е собствено българска по произход, а не е „творение на китайските хронисти“ [Дыбо 2007, 102-103].

По време и в рамките на еднолично основаната и ръководена, едноплеменно доминираната полиетнична военно-племенна конфедерация и степна империя държава на шаньюй 單于 Багатур (209-174), кит. *Маодунь* 冒頓, който води потеклото си от рода Люань-ди 攣鞮, но в тяхната държава го наричат *Чэн-ли гу-ду шань-юй* 撐黎孤塗單于 - Шаньюй, который сын Тенгри, и която империя е the enlarged, well-organised and powerful Xiongnu (K. Csornai), българските военно-племенни формирования и единици, както в мирно, така и във военно време, се делят политико-административно и дислоцират териториално съответно като ляво и дясно крило, начело на които стоят ляв и десен сянь-ван 左右賢王, букв. мъдър ван; ляв и десен лули-ван 左右谷蠡王; ляв и десен велик военачалник 左右大將; ляв и десен велик дувэй 左右大都尉; ляв и десен велик данху 左右大當戶; ляв и десен гудухоу 左右骨都侯 , които подпомагат шаньюя в управлението на държавата. Мъдрия ван българите наричат туци 屠耆, поради което винаги старшият син на шаньюя се назначава за ляв туци-ван 左屠耆王: The left tuqi or xian wang ruled over the greater part of the eastern lands of the country, and so did the right tuqi over the greater part of the western lands of the country (K. Csornai). От левия и десния сянь-ван до данху 當戶 има общо 24 началника, кит. da chen 大臣, със званието ваньци 萬騎, букв. темник, които от своя страна се делят на силни, т.е. такива, които командват 10 хил. конника, и слаби, т.е. такива, които командват до няколко хиляди конника, като всички тези сановници заемат длъжностите си по наследство. Българската войска е организирана на десетичен принцип, като се започне от десет, сто, хиляда и десет хиляди души; всеки един от 24-те началници сам назначава командирите на първото ниво под него и така надолу чак до десетниците [вж. и срв. Барфилд 2009, 19-47; Крадин 2001, 143-151; Кубатин 2016, 46-54; Сисорна 2012, 4-9; Таскин 2017, 33-36; Соловев 2014, 1-13; Cosmo 2013, 32-34; Csornai 2009, 32-37; Golden 1992, 57-84; Сыма-3, 15-16].

С течение на времето и с напредването на българо-китайските етнолингвистични контакти и взаимодействия, китайските императори, наред с ежегодния данък в храни, злато и коприна, както и с изпращането периодически по на една китайска принцеса за жена на шаньюя или на някой племенен вожд, започват да удостояват българските владетели и сановници с актуалните за момента в китайския двор титли и звания. Крайната цел на тази китайска практика най-напред е да ги умилостивят, усмирят и откажат от унищожителните набези, които те провеждат на китайска територия, с които китайците не могат да се справят по военен път, или пък да ги разцепят, противопоставят един на друг и да ги привлекат на своя страна чрез удостояването им с някоя висша китайска титла, придружена неслучайно и от редица други, материални облаги, и която по същество ги приравнява с благородниците от дадено стъпало в китайския двор.

Китайската по произход прабългарска титла *каган*

През последните 35-40 год. Прабългаристиката пребивава под знака на абсолютно-безпрекословната тирания и деспотизъм на специалисти от други, повече или по-малко отдалечени от нея научни области, които обаче имат наглостта и дори безсрамието, с неоснователно-нечуван апломб, самомнение и самочувствие не само да предлагат собствено решение на конкретен проблем, но даже и да полагат основите и чертаят насоките за бъдещо развитие на тази изключително важна и близка до сърцето на всеки българин научна дисциплина. В основата и начело на тази групичка от арогантно-агресивни, но абсолютно невежи в Прабългаристиката лаици дилетанти, разбира се, все още дълго време ще продължава да бъде икономистът по образование и занимание, вече световно прочутият и известен Петър Добрев. Заедно с неколцина още други, непосредствено след него се нарежда и културологът Цветелин Степанов, един от уникално-безценните приноси на

когото за Прабългаристиката е разчитането, превода и обяснението на китайската по произход длъжностно-рангова прабългарска ттл. *кана-сюбиги.* Според него титлата на българските владетели е KANA, специално ттл. KANAΣYBIГI се използва само през периода 822-836 г., от каменните надписи е известна като „пълна титла“ на Омуртаг и Маламир, но във вида CANE ΣYBIГI е изписана също така и върху два златни медальона на Омуртаг най-вероятно от 824-827 г. [Stepanov 2001, 6-7].

Същевременно, без изобщо да подозира, че преди това всъщност е приел точно обратното, Ts. Stepanov [2005] твърди, че каменните надписи от първата половина на IX в. потвърждават факта, че дунавските българи не използват ттл. *каган,* от което изобщо не става ясно как така каменните надписи потвърждават нещо, което в действителност го няма(!??). Тази титла не е засвидетелствана и между волжските българи, което също доказва, че владетелят в България през езическия период не използва ттл. *каган* - много странна смислова връзка, защото отсъствието на титлата при волжските българи изобщо не имплицира отсъствие и при дунавските българи, но нали целта е да се докаже, че „древните българи“, нямат абсолютно нищо тюркско, а тази титла отвсякъде мирише на тюрки. Обяснението на този факт е в дългосрочното развитие на българската владетелска доктрина през VI-IX в., както и съседството на Византийската империя, която е най-могъщата държава в Европа през Ранното Средновековие. Дукленският презвитер съобщава, че ттл. *каган* е в употреба сред българите по времето на Борис, но това съобщение не се подкрепя от нито един български извор, каменните надписи например [264-278] - ето и презвитерът се обезсилва с една прекалено категорична претенция, като че ли някой в Историографията е декретирал, специално за психолого-менталното самозадоволяване на ираноидите, всички чужди извори непременно да се потвърждават от домашни, иначе те са невалидни!??

Сравнително по-подробно с въпроса обаче Цв. Степанов [1999] се занимава малко по-рано, при което най-напред се съгласява, че „В Науката днес е прието да се смята, че владетелската титла у българите е гласяла „хан/кан“ и по своя произход била равна на тюркската „хан“ (khan, qan).“ Дуклянският презвитер пише, че българите наричат Борис на своя си език каган, но подобен титул не е засвидетелстван нито в български домашни паметници от езическия период, нито във византийски извори, поради което „би трябвало да се отхвърли възможността българският владетел да е носил тюркския титул хаган/каган“. За Омуртаг и Маламир в каменните надписи е „засвидетелстван титулът KANACYBIГI“, първата съставка на който κανα/κανε „само привидно е тъждествен с тюркското „хан/кан“. Затова много по-вероятно е титулът на българския владетел да е свързан със сасанидоперсийското KANA, „означаващо „главен“, „старши“, „старейшина“, оттук „вожд“ и „владетел“, и разпространен сред народите, населяващи Средна Азия и Кавказ и говорещи езици от голямата иранска група.“. Владетелската титла у българите съдържа два основни елемента: 1) прабългарската формула KANACYBIГI (владетел от Бога, славен, знаменит, с добра съдба/участ/късмет) и 2) византийската формула ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων (от Бога владетел). „...византийският вариант ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων е бил превод на гръцки на домашния титул на нашия владетел, KANACYBIГI, и е имал много по-голяма стойност при представянето на България пред останалия свят, тъй като гръцкият език е бил основен език в международните отношения.“ [76-84].

Другият велик корифей и голям капацитет в отечествената Прабългаристика, предварително субсидиран и програмиран в конкретна посока, е Т. Славова [2010], която не само блести с пределно неграмотно-невежествените си словоизлияния за алтайските и тюркските езици изобщо, които кой знае защо при нея се оказват напълно тъждествени, но и с бездънно-дълбоките си прозрения и проникновения за прабълг. κανα (прабълг. *qa:na), което най-напред е „титла-заемка с индоирански паралели“, но след това обаче се оказва „свързано с ираноговорящи народи от средна Азия и Кавказ“. Тук допълнително трябва да

се отбележи също така и приемането от нейна страна за едно и също на „тюрк. *xa:n/qayan“:* Редица прабългарски титли с алтайски или тюркски паралели се отличават с дълбока древност, тъй като са съществували и в предтюркско време и могат да се разглеждат като заемки в алтайските езици. Подобни титули не се етимологизират на тюркска почва, но по въпроса от какъв език (източник) са преминали в тюркските (алтайските) езици са изказвани различни и дори напълно противоречиви мнения. Най-общо за такива старотюркски титули се търсят ирански и китайски паралели и по-рядко паралели от езика жуан-жуан или от езика на ефталитите. Тюркско-иранските езикови взаимоотношения възхождат към дълбока древност [I-VI в.], когато номадски тюркски племена живеят в съседство с уседнало ираноезично население в средна Азия.

Първата съставка κανα (прабълг. **qa:na*) на владетелската титла *κανα συβηγη* няма пълен аналог в алтайските форми (*qan, xan, qayan/xayan/qaqan*), в които най-вероятно е съкращение от *qayan/xayan* ‘върховен управник, главен хан; независим владетел на племе’. Макар тюркската титла *qan/qayan* да е с не съвсем ясна етимология (тюрк. *qa:n* < от пратюрк. **qa:n* ‘кръв’, от кит. *ke kuan* или от езика жуан-жуан), тя се отличава с дълбока древност, тъй като е съществувала и в предтюркско време. Най-рано е засвидетелствана като владетелска титла у народа жуан-жуан, откъдето може би е заета от тюрките, а като старокитайска владетелска титла е спомената в края на I в. Сравнително рано тюрк. *xa:n/qayan* е заето в монголски като kayan/ka<an. Налице е паралел на κανα с kanarang ‘пограничен владетел’ в иранския паметник от края на сасанидската династия и с hanarang ‘пълководец, който управлява персийска област, съседна на ефталитите’. Затова не е изключено прабълг. κανα да е свързано с ираноговорящи народи от средна Азия и Кавказ, където към VI в. нахлуват тюрките.

Предтюркските титли-заемки с паралели в индоирански езици и китайски източници назовават върховния владетел (κανα συβηγη)... [277-286].

Китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *каган* е официално-тържествената титла на българския владетел през IX-X в. и това е много добре известно и даже всеобщо прието из тогавашната Западна Европа: *864 г. Германският крал Людовик потеглил с враждебни намерения срещу българския крал, наричан каган, който бил обещал да стане християнин. После, в случай на успех, кралят възнамерявал да отиде да уреди Вендската марка* [ЛтИзв-2, 287].

Китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *каган*, гръц. *κανα*, е засвидетелствана в Дуклянския летопис, където при объркана общо взето хронология, тя все пак се отнася за княз Борис (Ив. Добрев): *Тем временем в правление Владина двинулось множество народу из мест по реке Волге, от которой они взяли имя; от имени реки Волги собственно и называются по сегодняшний день вулгарами. Они прибыли с женами, сыновьями и дочерьми и с целым богатством, и очень большим, в область Силодуксию. Во главе у них был кто-то по имени Крис, которого называли на своём языке ”каган”, что на нашем языке значит ”царь”. Под ним было девять князей, которые управляли и судили народ, поскольку был он очень велик. Итак, ударив на Силодуксию, взяли её. Потом, непобедимые, захватили всю Македонию, потом всю область латинов, которые в те времена звались римлянами, а теперь называются моровлахи, то есть чёрные латиняне: да даже царь [константинопольский], поскольку он вёл с ними многочисленные войны, сидя на своём престоле, но не смог их ни в едином бою победить, послал [послов] и заключил с ними мир. Оба народа очень полюбились один другому, то есть готы, а они же и славяне, и вулгары, а в основном потому, что оба народа были язычниками и был у них тот же самый язык. Вскоре вулгары, теперь будучи уже в безопасности со всех сторон, построили себе хутора и сёла и заселили занятую ими страну аж до наших дней* [Дуклянин, 2,23].

21. Л. - Kris; O. - Chris; X-„кого звали их языком баре"; M. - dux erat nomine Barris. Ш. - "очевидно искаженное; по-моему, вместо "Борис".

22. Ш говорит, что это очевидная глосса какого-либо далматинского римлянина XIII-го в., так как знает ее и хорватский переводчик (стр. 425). Кажется, что эта мысль неправдоподобна. Трудно представить чтобы в XIII-м веке кто-то давал глоссу к восточному титулу "каган", если он был хорошо известен у православных славян в XII в. У хазар он обозначал верховного властителя и в таком понимании заимствовали себе его и некоторые другие народы, у которых были взаимоотношения с хазарами, или когда-то подчинялись их власти. Так, царь Людовик П, 871 года, в переписке с царем Василием Македонским, в связи с вопросом о царском титуле, говорит, что титул кагана имеют властители аваров, хазар и норманов (chaganum vero non praelatum Avarum, non Cazarum, aut Nortmanorum nuncipari reperimus. Chron. V. ed Pertz, 523 p.) Бертинские анналы в г. 839 описывают прибытие группы шведских росов из Царьгорода в Ингелсгайм (Ingelsheim), (Rhos... gentis esses Sueonum), которые называют своего властителя каганом (rex illorum chaganus vocabulo); арабский источник первой половины IX в., которым пользовались Ибн Русте и Гардизи, говорит, что у русичей есть царь, который зовется “хакан-рос”. В XI в. русский митрополит Иларион в знаменитом “Слове о законе и благодати” называет русских правителей св. Владимира и Ярослава Мудрого каганами. Наконец, и “Слово о полку Игоревом” (XII в.) также употребляет титул кагана. Известно, что “Слово” Илариона попало к сербам и отразилось в житии Стефана Немани, да и титул кагана, обычный в XI-XII вв. на Руси, мог быть известен в то время и на Балканах, а у болгар и подавно. Конечно, в древней истории болгаров существовал подобный титул “каухан”, который носил регент и величайший придворный вельможа (см. статья Никова “Кавхан Исбул” в сборнике Златарского 1925 года). Вероятно, что Дуклянин пользовался каким-то источником о болгарах давних времен, где упоминался этот титул, и истолковал его так, как это было принято в его времена у русинов, а вероятно также и у других древних славян. Выражение “баре” в хорватском варианте Ш связывает с рус. “барин”- боярин. [В русском языке есть слова “барин”, “баре”, “бары” = боярин (см. В. Даль. Толковый словарь), на что ссылается Шишич. Тем не менее, связывать его с рус. “баре” в то время, когда появилась *Хорватская хроника*, нет основания. Скорее, он взят из более близких источников, возможно, болгарских, так как слово “боярин”- у болгар известно еще в VIII в." (см. П. Ковалев, *Лексический фонд* литературного языка киевского периода X-XIV вв., т. I, стр. 298, а также т. II, стр. 155-156)] (ai).

Точно такава е формата на титлата и в дунавския прабългарски език, видно особено добре от нейната употреба и в Остромировото Евангелие - **каганъ** “государь” [СлДСЯз, 308], което същевременно означава и това, че тя е активен лексикален инвентар в езика на Преславските книжовници. Почти по същото време тя се носи и от българския княз Борис - **Михаиль каганъ на Блъгарѣхъ,** потвърдено най-напред от редицата разкази за него в апокрифната книжнина, отнасящи се главно до Кръщението, а така също, макар и не напълно сигурно, и от разчитането на личния печат на висшия сановник на цар Борис I - Йоан Багатур, но в замяна на това пък повече от сигурно и от латиноезичните извори, с които в пълна степен се съгласуват и гръцките извори: *Подобно на това описание намираме в така наречения апокриф „Михаил-хаган”, който всъщност се отнася за друг български владетел - св. княз Борис I. В апокрифа се разказва за едно измислено посещение на св. княз Борис в Рим и посещението му на гроба на апостол Петър.*

В един друг апокриф, който носи заглавие „Тълкувание Данаилово”, изглежда, се говори за същото лице, но тук всичко е значително по-ясно. Става дума за св. княз Борис, който се споменава под името Михаил и с титлата каган.

В апокрифите, в два различни случая, изразът медно гумно е заместен от медно капище. Става дума за апокрифа със заглавие „Видение на пророк Данаил за царете, за последните дни и края на света”, в който четем пак за този същия загадъчен Михаил каган: „И ще отиде на мястото, където има скрит съд. И като удари с меча си в медното капище, в него има скрит съд. По повеление Божие той ще се открие.”

Но целият мотив за медното гумно или медното капище води началото си от България. Оттук идва и преданието за борбата за завладяването на медното гумно, за двубоя, който се разиграва на него. Първият двубой, който се разиграва на медното гумно или при медното капище, е описан в апокрифите. В апокрифа „Данаилово тълкувание” се казва: „И тогава ще започне лютото начало по целия свят. Ще въстане Михаил-каган (св. княз Борис) на българите. Даденото му царство на българите прие не чрез насилие. Тогава ще въстане брат срещу брата, град срещу града, земя срещу земя.” Така апокрифът представя борбата на св. княз Борис за налагане на християнството в България.

По-нататък апокрифът се връща към този момент: „И той ще удари по медното капище и то ще се разпръсне на прах.” Така Михаил-каган е първият, който се бие при медно капище или на медно гумно. Ефектът всред езическия свят от това строшаване на медното гумно е бил грандиозен и той продължава да разказва за медното гумно, което вече става част от митологията, част от фолклорното богатство на тези народи. Медното гумно става не само място за дворец, за царуване и за богатство, но и място за единоборство и първият единоборец на това магическо гумно, символ на езичеството, е св. княз Борис. Оттук нататък всички юнаци вън от България ще се бият на медно гумно, а в България то е осъдено на изчезване. То е символ на една отречена епоха на Тангра и Перун (Ив. Венедиков).

Praeerat eis quidam nomine Kris, quem lingua sua cagan appellabant, quod in lingua nostra resonat imperator,... (Diocl).

Но это перемирие продержалось не больше двух лет, ибо каган, называемый так у гуннов, стал вести себя гордо и презрительно по отношению к ромеям;... (Симокат).

При преминаването и заемането на титлата в гръцкия език прабългарската съгл. *к* се замества чрез гръцката съгл. *χ:* 4. Titel der bulgarischen Fürsten (VI. Jh.): *Χαγάνον τόν άρχοντα Βουλγαρίας* (Gy. Moravcsik) [Добрев 2011, 375-377, вж. и срв. Йорданов 2018, 222-225].

Под формата на гърцизирания си вариант *κανα,* стб. **каганъ** „государь” [СлДСЯз, 308], китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *каган* „император” е засвидетелствана нееднократно в гръкоезичните прабългарски надписи на хановете Крум, Маламир и Омуртаг [Бешевлиев 1981, 17-89; ~*~1992, 72-74], както и в надписа върху двата медальона на хан Омуртаг [Йорданов 2014, 3]:

Ὁ Κρουμος ὁ ἄρχον συβηγη Ο ἐ ξῆλθεν ἠς Ἀδρηανούπολην μὲ τὸν λαὸν αὐτοῦ,	*Владетелят главнокомандващ Крум* *излезе срещу Адрианопол* *с войската си.*
Κανα συβιγι Μαλαμηρ ο εκ Θεού Αρχον ο παλεος αυτου βοηλας ο Ησβουλος ο καυχανος επυισεν το αναβρυτον τουτο κε εδοκεν τον αρχονταν κε ο αρχον πολακις εδοκεν τους Βουλγαρις φαγειν κε πιν κε τους βοιλαδας κε βαγαηνους εδοκεν μεγαλα ξενηα ο Θεος αξηοση ζισιν τον εκ Θεου αρχονταν ετι εκατον μετα τον Ισβουλον τον καυχανον	*Главнокомандващият Маламир каган,* *от Бога владетел: Неговият стар боил* *кавхан Исбул направи този водоскок и* *го даде на владетеля.* *А владетелят даде на* *българите много пъти ядене и пиене,* *а на боилите и багаините* *даде големи подаръци.* *Нека бог удостои от Бога* *владетеля да преживее заедно с* *кавхан Исбул сто години.*
Κανα συβιγι Ομουρταγ ο Σλαβνασ ο βαγατουρ βαγαινος θρεπτοσ ανθροποσμου ιτον κε ασθενισασ απεθανεν	*Главнокомандващият Омуртаг каган:* *Славнас багатур багаин* *беше мой сътрапезник* *и като се разболя, умря.*
+Κανα συβιγι Ομουρταγ Ο Κορσης ο κοπανος θρεπτος ανθροπος μου εγενετο κε απελθον ης Το φουσατον επνηγην ης τον Ποταμον Δαναπρην. Ητο δε γενεας Τζακαραρης.	*+Главнокомандващият Омуртаг каган:* *Корсис копанът* *беше мой сътрапезник* *и като отиде във войската,* *удави се в река Днепър.* *Той беше от рода Чакарар.*

CAN-ESY-bНГНОМОРТАГ = Κανε συβιγι Ομουρταγ
(Медальон) на кан сюбиги Омуртаг

Тук гръкоезичната ттл. *κανα* всъщност е прабългарската длъжностно-рангова ттл. *каган* „император", която води началото си от кит. **γwāŋ-γwāŋ* (И. Шервашидзе), разпространена по целия източноевропейски прабългарски ареал, включително и в Първото българско царство, където е носена най-малко от хановете Крум (803-814), Омуртаг (814-831), Маламир (831-836) и Пресиан (836-852), също и от княз Борис и присвоявана в доста по-късно време даже и на руските князе, благодарение на северните (черните) българи; оформена със специфично-характерния прабългарски звателнопадежен суф. *-а/-е,* в употреба и при млим *ὁ βαρσα βαγαϊνος* от гръкоезичните прабългарски надписи [Бешевлиев 1981, 149], което лично име между впрочем е налице и в осетинския език като *Baras-bī* „tiger, prince" [Bailey 2016, 2], и съхранен и в чувашския език [Левитская 1976, 16-17], съответствие на който пък се среща в редица още други тюркски езици, сред които е и съвременният уйгурски език [Серебренников, Гаджиева 1986, 101-102], носителите на който са почти преки потомци на късноантичните централноазиатски българи, но звателен падеж на *-о/-а* има и в иранските езици и по-специално в авестийския и староперсийския език [Основы иранского языкознания 1979, 196,248,254]; съкратена по средата в прабългарската битово-разговорна реч още преди предаването си на гръцки език, поради изпадането на зв. *γ*, която фонетична промяна е сравнително широко разпространена в повечето от историческите тюркски езици, в това число и в средноазиатския прабългарски език [DLT-1, 33], както специално и в дунавския прабългарски език от това време, видно особено добре от средновековното унг. *Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum* [ЛтИзв-5.1, 73,84], отнасящо се в действителност за хан Крум [вж. и срв. Йорданов 2015, 65-71, (с тюркологически, не особено коректно-издържан морфолого-синтактичен анализ), срв. Tekin 1987, 42-43].

В тюркологическата литература особено упорито-настоятелно се прокарва мнението, че ттл. *каган* или е с неясна етимология, или пък че произхожда от иранските езици, когато тя в действителност води своето начало единствено и само от древнокитайския език: The Tabġač Wei rulers had reason to attempt to denigrate the Rouran. Frequently pummeled by Wei attacks and internal divisions, the Rouran had divided into two groupings. In 394, those Rouran who had not submitted to the Wei, moved north under the leadership of Shelun (d. 410). He defeated the Gaoju, Xiongnu and other tribal groupings to his north and assumed in 402 the title of Qiudoufa kehan (EMC *khuw dəwh buat*), which "in the language of the Wei meant the '*Qaġan* [who is] ruling and leading to expansion'." The taking of such titles/throne names based on one's accomplishments was a Rouran custom, similar to but distinct from the Chinese system in which these names were awarded posthumously. Shelun established the well-known Central Eurasian decimal-based military system with strict discipline and a census of his warriors. Lacking a writing system, the Rouran first used sheep dung, but later developed a system of notches onwood. His military and legal reforms made the Rouran a threat to Wei borders. Nonetheless, he died while in retreat from a Wei attack.

Qaġan is a title of obscure origins, one first used by the Xianbei Qifu (LH khiət buk) in the latter half of the third century CE. With Shelun it came to denote the supreme ruler of the nomad-based polities of Inner Asia. Rouran authority grew, encompassing Mongolia, the Manchuro-Korean borderlands, parts of Southern Siberia and much of Xinjiang, parts of which they contested with the Wei and the Hephthalites [Golden 2013, 53-54].

5. **qaγan:* орхон., енис. *qaγan* 'глава конфедерации племен; в частности, китайский император', др.-уйг. *qaγan* 'повелитель', ср.-уйг. *Qaγan* (Огуз-намэ; см. ДТС 405). В крх.-уйг., чаг. - обратное заимствование из перс., xaqan (МК; QB; Tefs.; Абуш.; Sangl.; EDT 611; ДТС 636); так же объясняется кирг. *qaqan* (в эпосе) «хакан, китайский император (иногда так же именуется Китай, хотя в этом смысле обычно Какан-Чын, Какан-чын, Каканчы)». С чаг. также фиксируется обратное заимствование из монг.: *qa'an* (Абуш.; Sangl.; EDT 611). Возможно, рефлексы монголизма - формы с долготой в современных языках: Р II 104, тел.,

лебед., алт. *qa:n;* тоф. *ha:n* - если это не заимствование (обратное) из рус. *хан,* где долгота выделяет русское место ударения. Пока трудно сказать, каковы отношения между словами **qaγan* и **qan*: поскольку в орхон. есть обе этих формы, вряд ли можно считать вторую фонетическим стяжением первой. Ср. **Kan* ‘правитель, повелитель, предводитель, царь’: орхон., др.-уйг. *qan,* крх.-уйг. *xan;* чаг. *xan;* ст.-кыпч. *qan / xan;* тур. *han,* аз. *xan;* ккалп., казах., ног. *qan,* ктат., кбалк., кум., татар., башк., ног., ккалп. *xan;* кирг. *qan,* xan, алт. *xan;* узб. *xon;* як. *xan;* чув. *xun.* Формы на *x-* в средне-вековых языках можно расценивать как новое персидское или обратное монгольское заимствования. Некоторые современные языки форму *хан* заимствовали, по-видимому, вторично из русского языка.

Историю фиксаций этого титула см. в TMN III 160-168; зафиксирован впервые как титул главы жуань-жуаней и ту-юй-хуней (но ср. выше, Э. Пуллиблэнк о сюнну в III в. до н.э.); в частности, это предводитель гуннов по европейским фиксациям (греч. *χαγάνος,* лат. *chaganus*), глава аваров (греч. *χαγάνος*), хазар и булгар (VI в., греч. *χαγάνος*). В ср.-перс. памятнике «Махр-намаг» *’wygwr xaqan* ‘уйгурский хаган’, см. TMN III 146. Среднекитайское наименование главы табгачей - 可汗 *khâ-γân,* ПДК *khā́-gàn.* Иероглифы: 可, совр. кит. *kě,* др.-кит. *khājʔ,* класс. кит., ЗХ *khǎj,* ВХ *khäˊ,* ПДК *khǎ,* ср.-кит. *khâ* ‘можно; мочь’ (Karlgren 0001 a-c) и 汗, совр. кит. *hàn,* др.-кит. *gāns,* класс. кит., ЗХ, ВХ *gānh,* ПДК *gàn,* ср.-кит. *γân* ‘пот, испарина’ (Karlgren 0139 t). Сам Г. Дёрфер возводит этот титул к языку сяньби, оттуда к жуань-жуаням, далее к тюркам. Титул был заимствован киданями, хотанскими саками и согдийцами. Разумеется, слово не исконно пратюркское (в реконструированной тюркской фонетической системе отсутствует **x-*). Фонетически слово может быть выведено из ср.-иран. **hva-kama-* ‘autokrator’ (*hva-* ‘само-’ и *kam-* ‘желать’), ср. представленное в согд. *xutkame* [*xwt-k’m’-k’*] (Gharib 440) в том же значении и парность таких образований, как авест. *hvata-data-* и *hva-data* (Barth. 10820). Начальный кластер в тюркских (и монгольских) языках запрещен, и в случае сочетания с глайдом его устранение могло проходить путем выпадения этого глайда. Конечное *-n,* возможно, из *-m,* ср. собственно тюркские отглагольные образования на *-m/n.*

Каган: 可汗 (Shiratori 019; Boodberg 171)

И е р о г л и ф ы

1. 可, совр. кит. *kě,* др.-кит. *khājʔ,* класс. кит., ЗХ *khǎj,* ВХ *khäˊ,* ПДЌ, ср.-кит. *khâ* ‘можно; мочь’ (Karlgren 0001 a-c).

2. 汗, совр. кит. *hàn,* др.-кит. *gāns,* класс. кит., ЗХ, ВХ *gānh,* ПДК *gàn,* - кит. *γân* ‘пот, испарина’ (Karlgren 0139 t).

Предполагаемое чтение: ПДК *khā́-gàn.* О возможном происхождении титула см. выше, в разделе об восточноиранских заимствованиях в пратюркском. У жуань-жуаней, скорее всего, заимствование из терминологии предшествовавших кочевых империй [Дыбо 2007, 119-198].

3. **qaγan*

Одно из распространенных названий верховного правителя в древне-тюркских языках. Орх., др.-уйг., ср.-уйг. *qaγan* (ДТС 405), крх.-уйг. *xaqan* (ДТС 636); кирг. *qaqan* (Бейб. 83). КТб 9: *ne qaγanqa išig, küčig berür men?* ‘Какому кагану отдавать мне свои труды и силу?’

Слово обозначало ‘высший правитель государства’, ‘главный хан’.

Этимология его не выяснена. Можно считать, что слово восходит к *qalqan* ‘защита’, ‘опора’, имея в виду, что правитель и является защитником, опорой подвластного ему народа. Рамстедт считал слово китайским заимствованием *ке киан* (Ramst. Titel 62); Т. А. Бертагаев оспаривал эту точку зрения, считая слово заимствованием от жуань-жуаней (*Бертагаев Т. А.* Об этимологии *хан*) [Сравнительно-историческая грамматика 2006, 531].

qaγan *kehan* 可汗 k’âγân kʰa’γan kʰa'xȟan ZS etc. [Kasai 2014, 128].

22. тюркск. qaγan 'каган, государь' < кит. Ke-xan' 可汗 'великий хан' (Чан-Хао, 1953); < кит. ke-kuan 可寇 'великий государь' > qaγan (Ramstedt, 1951, 62) [Баскаков 1987, 4].

1. Хаγan „каган, царь, верховный правитель“. Этимология термина *χaγan* имеет большую историю, см. [5, с. 141-179]. Однако Г. Дёрфер критически разбирая существующие этимологии, сам не предлагает никакого позитивного решения, считая это слово вероятным заимствованием из неизвестного нам языка жуань-жуаней (как и ряд других древнетюркских титулов, в частности, *tegin, tarχan, jabγu,* и др., см. [1, с. 405, 541]).

0 заимствованном происхождении др.-тюрк. *xaγan* говорит, прежде всего, фонетика: это слово имеет в большинстве современных языков фрикативный анлаутныи χ-, невозможный в исконной тюркской лексике (в др.-тюрк. текстах обычно транскрипция *qaγan,* однако - как справедливо отмечает Дж. Клосон [6, с. 611], - в этих текстах отсутствовала возможность различения χ- и q-). По этой же причине автоматически отпадает ряд предложенных этимологии: от др.-тюрк. *qan* „кровь“ 𐰴𐰍, от ср.-кит. (1*) kwân* „министр, чиновник“ 伯, от ср.-иран. **kāvakān* „царь царей“ [91], - во всех подобных случаях в тюркском ожидалось бы *q-* в анлауте.

Э. Дж. Пуллиблэнк [10, с. 260-262] предложил усматривать прототип тюркского *χaγan* в гуннском слове (зафиксированном в „Ханьшу“) 鶻士 *hùyü,* обозначавшем высшего сановника после шаньюя (о последнем см. ниже). Пуллиблэнк предлагает др.-кит. чтение этого слова **ĥwax-ĥwāĥ,* отражающее гуннский прототип **γaγā* или **γwaγwā* (в I в. до н. э.). Соображения Э. Дж. Пуллиблэнка ставятся под сомнение Г. Дёрфером [5, с. 179], но поддерживаются Дж. Клосоном [6, с. 611]. Позднедревнекитайское чтение 鶻士, предлагаемое С. А. Старостиным - **γwa-γwa,* в целом соотносится с этой теорией. Происхождение *χaγan* из гуннского (прототюркского) **γwa-γwa* представляется нам в принципе вероятным, но с некоторыми уточнениями:

a) в древнетюркском следует предполагать утрату лабиализации обоих согласных. Само по себе это явление естественно (в тюркском, как и в алтайских языках вообще, лабиализованные согласные отсутствуют). Однако если предположить алтайский (и даже конкретно - тюркский), характер языка сюнну, то наличие в этом слове лабиализованных согласных может объясняться только тем, что и в самом языке сюнну это слово было заимствовано из какого-то неалтайского источника, и сохранило - хотя бы отчасти - фонетику оригинала;

b) обращает на себя внимание наличие в тюркском **χaγan* конечного *-n* при его отсутствии в гуннском прототипе. Это может объясняться тем, что в языке сюнну здесь был не *-n,* но какой-то другой признак, к примеру, назализация гласного (**γwa-γwā* или **γwã-γwã*), не отраженная в китайской транскрипции, но обусловившая появление *-n* в более поздней тюркской форме. Совершенно аналогичное явление наблюдается и в другой гуннской передаче (см. ниже о гунн. **dan-γwa* = тюрк. *tarχan*) [Шервашидзе 1990, 83-84, вж. и срв. ССТМЯз, 358; Doerfer-3, 141-180; Bailey 2011, 34-35; Clauson, 630; Pulleyblank 2008, 260-262; Ramstedt 1951, 62-63; Vovin 2007, 177-187, срв. Хелимский 2003, 5].

Radical: 106
Four-angle index: 1646
Karlgren code: 0599 a
Character: 皇
Modern (Beijing) reading: huáng
Preclassic Old Chinese: w(h)āŋ
Classic Old Chinese: w(h)āŋ
Western Han Chinese: w(h)āŋ
Eastern Han Chinese: w(h)āŋ
Early Postclassic Chinese: w(h)āŋ
Middle Postclassic Chinese: w(h)āŋ
Late Postclassic Chinese: w(h)āŋ
Middle Chinese: ɣwâŋ
English meaning: be august, stately; to regulate, correct
Russian meaning[s]: 1) император, царь; священный, царствующий, августейший;
2) покойный; прошлый (о династии);

3) великий; 4) прекрасный; 5) выправлять; 6) вм. 遑; 7) Хуан (фамилия) Comments: Also used for a homonymous *w(h)āŋ	'brown-and-white (of a horse)' (or is it rather *ghʷāŋ - cf. 黃 *ghʷāŋ 'yellow'? [Старостин, 557-558].

От всички български племена и народи, не аварите, а единствено и само болгарите, включително и сабирите основатели на корейската династия Silla [Choi 2016, 6-7; Vovin 2007, 179], заемат от китайците ттл. *каган* сравнително рано, именно поради което тя е засвидетелствана в някои древнокитайски летописи от онази епоха: However, a seemingly minor discrepancy or rather neglect by the text preserved in *Wei shu* as compared with the actual inscription indicates that, after establishing themselves as the undisputed masters of northern China, the Tuoba monarchs were still known by their nomadic designation *qaghan* instead of the Chinese title *huangdi*, or "son of heaven." This distinction would serve as an important clue to the Tuoba's lasting legacy expounded in this book, as well as a good example of what I would term a Confucianist bias in the written sources on which most of our understanding of the period is based.

Another heavily studied subject regarding the early Tang emperors hardly touched upon so far in this chapter is the imperial title *tiankehan*, or heavenly Qaghan,89 first assumed by Emperor Taizong. This imperial title was primarily for symbolizing and embodying a Tang emperor's sovereignty over the tribal groups on the Steppe. It is astonishingly similar to a Qing emperor's epithet of great khan used with the latter's Manchu, Mongol, and other ethnic subjects.

It is of particular interest to note that in the poem the "Son of Heaven" was referred to repeatedly as *kehan* or Qaghan, but never the authentic Chinese epithet *huangdi*, "emperor." Given that it was originally a folk ballad, the usage demonstrates that at the time even ordinary Chinese-speaking folk in northern China were addressing the emperor as *qaghan*, an interesting custom hardly noticeable from reading the official historiography. But this observation is supported by the rediscovered inscription of 443 at the Tuoba ancestral cavern that used the same royal epithet *qaghan*, not the authentic Chinese title *huangdi*. In addition, it also testifies to the avoidance of the official Chinese term *huangdi* for "emperor" by the Northern rulers of the epoch, which supports my thesis that the Steppe heritage of sacral kingship was not simply a copy of the Chinese counterpart, a topic exam- ined in a later chapter.

Another possible transcription of the same root is the popular given name Fulian (*b'iuk-liän*). This name was widely attested, from Tuoba generals to even a *qaghan* of the Tuyuhun,20 a nomadic people who had migrated from northeast China to the grassland bordering modern Tibet. In transcription data, the char- acter *fu* is frequently interchangeable with *bu* (*b'uo*), *fo* (*b'iuət*, primarily for transcribing "Buddha"), and so on, a subject I visit again. According to Louis Bazin,21 for transcribing "Barbarian" names the character *lian* (*liän*) represents an original *län*. This is attested by the case of the "Barbarian" name Youlian, which was said to mean "cloud," or Mongol *ä'üläп*.22

This short passage reminds me of "The Ballad of Mulan" discussed in the previous chapter. That folk poem used both "Qaghan" and "Son of Heaven," evidently referring to the same monarch. Similarly, in the current passage, a loyal high official of a Xiongnu regime uttered "Di dog" and "Di *nucai*" to address the same Di chieftain. What further makes the "*nucai* = dog" equation more believable is that the ethnic Di groups, as proto-Tibetan people, also had a dog totem, hence the Xiongnu general-in-chief Tian Song's contemptuous "Di dog" insult.

The Buluoji's steppe cultural identity is further strengthened by the limited linguistic data. A few surviving and identifiable words of the Buluoji all seemed to be Altaic, Turkic in particular. Peter Boodberg has identified *kuli*, "slave," and *keye*, "fort".34 I note that the Buluoji word *weiya* (*jwei-nga*), referring to some kind of wetland tree (*Taiping huanyu ji* 35.293) can be identified with middle Turkic *yiγac,* "wood," "tree or shrub."35 Another toponym, Kutuo, identified by

Boodberg with the Mongolian word *kuda*,36 was also from the area populated by the Buluoji (but note that Edwin Pulleyblank has raised doubts on the claim that the leading elements of the Xiongnu were Altaic. See below.). To this I add yet another piece of data: in describing the music of the "three northern-barbarian states" namely the Xianbei, Tuyuhun, and Buluoji, *Jiu Tang shu* (29.1072) states that their songs sung the name *kehan* or *Qaghan* frequently, and this was particularly the case with a chapter called *Boluohui*, an apparent variant of the root *buluoji*. Thus we learn that the Buluoji called their ruler *Qaghan*, a distinct Altaic trait, though the title itself may not be of Altaic origin.

It is well known that royal and official titles on the Steppe often were not indigenous, being either inherited from an earlier empire or borrowed from a sedentary neighbor. The perhaps most famous Steppe sovereign title, *Qaghan*, does not have a plausible Altaic etymology.69 Two other important Old Turkic titles, *tarqan* and *tegin*, were known to have non-Turkic plural forms, which turn out, interestingly, to be Sogdian plurals. But the titles do not seem to be Sogdian either.70

On the Steppe, the devaluation was exemplified by the royal Xiongnu title *Chanyu*. As the once unified Xiongnu Empire gradually lost its cohesion and eventually disintegrated, the title *Chanyu* saw itself assumed by more and more frontier chieftains and ethnic leaders in northern China. Not long after the collapse of the Western Jin (265-316), *Chanyu* further declined from representing roughly a prince,79 already a far cry from the days when the Xiongnu *Chanyu* constituted the equivalent of the Hàn emperor, to simply being juxtaposed with such titles as *dudu*, "commander in chief"; *jiangjun*, "general"; and even *cishi*, "regional inspector."80 The appearance at about the same time of another steppe regnal title, *qaghan*, representing what *Chanyu* had once stood for is therefore not surprising at all.

It is worth noting that in the centuries that followed until the Sui unification (589), the only Chinese monarchs who could have made their power strongly felt in Central Asia and on the Steppe were the Tuoba emperors who had called themselves *qaghan*s, as revealed by the rediscovered inscription in the Tuoba ancestor cavern (see the Introduction to this book), as well as "The Ballad of Mulan" (Chapter 2).

In this section I discuss an old Tuyuhun puzzle that in my view not only provides an interesting semisinicized hybrid construct of *bagapuhr* but also sheds new light on how the term was understood by the contemporary Altaic people. *Song shu* (*History of the Song Dynasty* [420–79], 96.2371) records that, in the fourth century, the Tuyunhun *qaghan* Suixi delegated all his power to his crown prince and son, Shilian.

But it is notable that the demigod (literally "neither god nor human," as a boy left by or transfigured from a mysterious huge reptile; see *Jin shu* 125.3113) ancestor *qaghan* of the Qifu Xianbei who established the Western Qin state (385-431) in western China was known as Tuoduo Mohe. Peter Boodberg interpreted Tuoduo as the Turkic word *tayγdaqï*, "mountain dweller," and said that Mohe "represents, of course, *bayγa*."100

But there are two major obstacles to this hypothesis of Chinese influence. The first is that the *Hàn shu* interpretation of the Xiongnu "son of heaven" is a solitary case not repeated by any other sources. The word *gutu*, allegedly meaning "son," has no acceptable Altaic cognate. This in turn forced Edwin Pulleyblank to look at some extinct or near-extinct Yenisei languages, exemplified by the Ket, for a possible solution, which does not sound very convincing either.108 In fact, a Western Jin scholar, Huangfu Mi (215-82), consulted his Xiongnu slave on this title, and the slave's answer was simply, "*chengli* means *tianzi*."109 This is certainly consistent with the previously mentioned direct use of *Tängri* as "*Qaghan*" in Old Turkic.

Further, while the universal sky god Tängri was inherited by all Altaic groups, the questionable Xiongnu, "son of god," construct was conspicuously absent. As a matter of fact, even the same *Hàn shu* chapter a few pages down (94a.3756) revealed that the Xiongnu did not have, or at the very least did not use, the Hàn, "son of heaven," construct. In the year 176 bc, in a letter addressed

to the Hàn emperor, the Xiongnu sovereign identified himself as “Heaven-installed Great Chanyu of the Xiongnu (*Tian suoli Xiongnu Da Chanyu*).”110

Let us make a short digression to the history of the Tuoba’s tribal followings. *Wei shu* (1.1) narrated that, dating back to a semilegendary *qaghan* Mao, fortuitously a namesake of the twentieth-century Great Helmsman, the Tuoba started with thirty-six “states” containing ninety-nine “big tribes” (*daxing* in Chinese) that apparently formed the core of the Tuoba polity. By the time Wei Shou (506-72) compiled *Wei shu*, he could no longer provide a full account of all these clans. Nonetheless he listed all those he could still identify who had followed another partly legendary Tuoba *qaghan* named Liwei, allegedly born to a goddess, and “migrated inward” (*neiru*, read southwestward) in the third century to the southern part of the Mongolian Plateau and rose as a major military and political power soon afterward. In Chapter 113 of *Wei shu*, these and the Tuoba royal clans were clearly differentiated from the so-called four-corner (*sifang* in Chinese) tribes conquered or otherwise subjugated by the Tuoba, which resulted in two distinct groups of clan names.10 The clear division of Tuoba subjects into “inner” and “outer” tribes is so typical of nomadic rule that Wolfram Eberhard has termed it the “Turkish type of organization.”11 This division will serve as a key to this study [Chen 2012, 1-185].

The Buluoji’s steppe cultural identity is further strengthened by the limited linguistic data. A few surviving words of the Chinese Bulgars all seemed to be Altaic, Turkic in particular. Boodberg had identified kuli “slave”, and keye “fort”. This author notes that the Buluoji word weiya (jweinga), referring to some kind of wetland tree[21] can be identified with middle Turkic yiγac “wood”, “tree or shrub”[22]. Another toponym Kutuo, identified by Boodberg with Mongolian word kuda, [23] was also from the area populated by the Buluoji[24]. We may add yet another piece of data: in describing the music of the “three northern-barbarian states” namely the Xianbei, Tuyuhun and Buluoji, Jiu Tang shu states that their songs sung the name kehan “khaghan” frequently, and this was particularly the case with a chapter called Boluohui an apparent variant of the root buluoji.[25] Thus we learn that the Buluoji called their ruler khaghan, a distinct Altaic trait, though the title itself may not be of Altaic origin.

To summarize, the Buluoji/Bulgars of China appear to be a group consisting of the remnants of the Xiongnu confederation that were not absorbed by the succeeding Xianbei conglomerate, with a conspicuous Europoid admixture. Their cultur and linguistic affinity seems mostly Altaic [Chen 1998, 2-3].

Первоначальное применение титула «каган» зафиксировано в государстве сянби1, также как у их современников - тугухунов2, еще в IV-V вв. н. э. Однако турецкий исследователь A. Tasagil считает, что титул «каган», в форме «Эль каган», использовался еще правителями Хуннской империи и «берет свое начало от правителя, которого звали Ch`an-yu»3. Бумынь провозглашен не просто каганом, как описывает эти события С. Г. Кляшторный, а именно «старшим» каганом, по утверждению имформированного Сюэ Цзунчжэна4, а по сведениям американского историка П. Б. Голдена - «Илиг каганом»5. Впрочем, эти сведения не исключают друг друга. Младший брат Бумыня (имя не называется) стал «младшим» каганом6. Речь, конечно, идет об Истеми. Наше предположение однозначно подтверждают М. Р. Дромпп, эпитафия в честь Кюль-тегина7, а также сведения из «Танхуйяо». Система двух каганов сохранилась и после 603 г., т. е. после раздела на Западную и Восточную каганаты, в каждой части. Так, описывая события 624 г. на границе Китая и Восточно-тюркского каганата, китайский летописец пишет: «Два кагана Сйели и Тули». Далее нарративист сообщает, что «Сиели, послал Тули наказать [их]»9 и т.д.

Ю. А. Зуев, исходя из эпитафии Тонюкука, считает, что за каганами «закреплялась только исполнительная военная функция»19. На наш взгляд, это слишком упрощенное представление о каганской власти. Те же эпитафии, по китайским хроникам, позволяют по-другому оценивать характер высшей власти в Тюрк Эле. Каган как глава государства

сосредотачивает в своих руках, в разных пропорциях, все три отрасли государственной власти, а также духовную власть в виде первосвященника («белого шамана», по мнению Л. С. Потапова), жреца (баксы) двух главных культов: Тенгри и Ашина20,21, выполняет свои функции пожизненно, т. е. является монархом. Даже эти полномочия в условиях средневекового общества давали ему максимум прав (но не всегда возможностей) для исполнения функции высшей государственной власти.

Главными обязанностями кагана были защита рубежей государства, деятельность по расширению его пределов, экономическое благосостояние источника власти - тюркского народа (этот момент не распространялся на федератов каганата и подчиненные народы каганата), «обеспечение чести и славы тюркского государства и народа»24 и т. д.

Помимо обязанностей, каган обладает и правами. В мирное время он удерживает инициативу государственного управления, вместе со двором и государственными управляющими (буюруками) занимается вопросами оперативного, ежедневнего управления обществом и хозяйством, формулирует и подготавливает важные государственные решения для обсуждения на совет знати. В военное время каган - главнокомандующий всеми войсками и, соответственно, наделен чрезвычайными правами над обществом.

Каган, взошедший на престол, обладал компетенцией перераспределять административные уделы - ханства и аймаки - в интересах высшего управления государством, назначать на различные административные и государственные должности25 своих приближенных, как правило, родственников, выходцев из знати двух родов.

Решения по важным государственным вопросам каган принимал с соблюдением религиозных процедур, с предварительным запросом к богам и духу кагана Бумыня, при консультативном содействии с Советом знати26 [Жумаганбетов 2017, 14-16].

У древних тюрок верховный правитель - qağan в качестве главы всего государственного управления и лидера общества воплощал в своей личности очень большую силу и полномочия. Каждый его приказ почитался в качестве закона. Должностные лица всех звеньев государственного управления и весь народ должны были подчиняться приказам и указам правителя. С другой стороны, он являлся главным yarğučï (судья), тем самым возглавлял главное судебное учреждение. Он мог выдавать приказы на поимку людей, совершивших преступления против его личности и государства, непосредственно допрашивать их, карать смертью и другими наказаниями.

Каган являлся высшим представителем власти, главой государства, и одновременно был обладателем самого высокого ранга в чиновничьей иерархии. Исходя из этого главными обязанностями кагана считались управление государством согласно традиционному закону – töre/törü, защита территории государства, расширение его границ, упорядочение законов, повышение экономического благосостояния народа, обеспечение чести и славы тюркского государства и народа, определение внутренней и внешней политики, принятие решений о войне и мире, руководство войском, отправление и принятие послов, назначение должностных лиц всех звеньев государственного управления и их отстранение от своих “обязанностей”.

Одним из важных обязанностей тюркских каганов было объединение в рамках одного государства различные народы. Согласно верованиям древних тюрок мировая власть в качестве обязанности давалась кагану Тенгри. Таким образом, они ставили перед собой целью идею установления «мировой власти». По понятиям древних тюрок это можно было осуществить только силой оружия. Для этого каганы брали на себя такие обязанности, как возглавляя войско вести битвы, подчинять государства, приводить к повиновению народы, сохранять единство и целостность своего государства.

Одной из важных обязанностей кагана, как отмечалось выше, было повышение

благосостояния народа. Соответственно, каждый каган ставил перед собой задачей достижение благосостояния народа в экономическом отношении и создание условий для его проживания в изобилии. Этот фактор был одним из столпов стабильности власти кагана.

Для увеличения экономического благосостояния каганы должны были осуществлять ряд мероприятий, главным из которых было сохранение внутреннего согласия и порядка. Допущение каганами недостатков в управлении, или же борьба за трон между различными претендентами, приводили к ослаблению мощи государства, к внутренним неурядицам и беспорядкам. Итогом этого в большинстве случаев было то, что различные племена и роды один за другим поднимали восстания против государства, или отделялись от него. Внутренние неурядицы приводили к широкомасштабному упадку экономической жизни. Внутренняя стабильность и увеличение мощи государства устанавливались лишь после восхождения на трон сильного и одаренного кагана.

К экономическим мероприятиям, которые должен был осуществлять каган, относилось также обеспечение народа необходимыми товарами посредством установления торговых связей с соседними государствами, или же установления над ними своего господства.

Главными обязанностями кагана были защита рубежей государства, деятельность по расширению его пределов, экономическое благосостояние источника власти - тюркского народа (этот момент не распространялся на федератов каганата и подчиненные народы каганата), «обеспечение чести и славы тюркского государства и народа» и т.д. Помимо своих обязанностей, каган обладал также и правами. В мирное время он удерживает инициативу государственного управления, вместе со двором и государственными управляющими (buyruqami - «министрами») занимается вопросами оперативного, ежедневного управления обществом и хозяйством, формулирует и подготавливает важные государственные решения для обсуждения на совет знати. В военное время каган - главнокомандующий всеми войсками и, соответственно, наделен чрезвычайными правами над обществом.

Решения по важным государственным вопросам каган принимал с соблюдением религиозных процедур, с предварительным запросом к Тенгри и духу кагана Бумыня, при консультативном содействии с Советом знати. Особенность каганской власти заключалась в том, что по некоторым аспектам управления она могла сужаться или расширяться, в зависимости от характера, удачливости и воли самого кагана. Поэтому постоянная ссылка в древнетюркских письменных памятниках на волю Тенгри и кагана - это не только атрибут сакрализации и религиозной риторики тюрков, а элемент конкретизации характера высшей государственной власти в каганате [Кубатин 2020, 294-300].

Подобно на редица други проучватели [напр. Golden 2013, 53-54], и Prof. Dr. Luo Xin смята, че ттл. *каган* започват най-напред да я употребяват жуан-жуаните, т.е. аварите, като от тях я възприемат „Тюрките“, начело на които стои „Тумен“. Предводителят на аварите Шелун обаче възприема тази титла едва в края на IV в. (Т. Дж. Барфилд), т.е. когато болгарите вече навлизат в Източна Европа и се насочват към Централна Европа и то безспорно като носители на тази титла от страна на някои от по-главните техни предводители: *Kuzey milletlerinde kağan resmî anlamda en üst makamı ifade eder. İlk olarak Juan Juanların bu unvanı kullandığı düşünülür. Bununla ilgili Beishi 北史 (Kuzey Tarihi)'nde geçen kayıtlara göre ilk kağanın adı Dou Dai olup, (bu kağan) Juan Juan kavminin hükümdarı "She Lun"dur.*

Bozkır milletlerinde her bir kağanın kağan unvanını aldığını görmekteyiz. Kağan ve unvan olan kağan ayrılmamaktadır. Juan Juanlar'dan Gao Chelar'a, onlardan Türkler'e, Tuyuhunlar'dan Tielelar'a, Kitanlar'a kadar her bir millette aynı durum söz konusudur.

Politik anlamda Juan Juanlardan etkilenen Türkler de isimden önce kağan unvanını kullanmayı âdet edinmişlerdir. Türklerde ilk kez kağan unvanı alan kişi "Tumen" olup, esas adı Yi

Li Kagan'dır. Juan Juanlerden farklı olan nokta ise yönetimde aynı anda birçok kağanın bulunmasıdır, fakat içlerinden yalnızca bir tanesi en büyük kağandır, diğerleri ise küçük kağanlardır. "Kağan" unvanı kişiye resmî bir törenle verilir. Kağanlığının ilan edilmesi de bu törenin önemli bölümlerinden birini oluşturmaktadır [Xin 2009, 6,13].

Империя жуаньжуаней была основана в начале IV в. Мугулюем (правил в 308-316 гг.). Союз племен под его началом образовался в самый разгар гражданской войны в Цзинь. Жуаньжуани были не очень могущественны, и от их первых пяти правителей до нас дошли только имена. К концу века они разделились на восточную и западную ветви, возглавляемые соответственно братьями Пихоубой и Юньгэти (табл. 3.1). Оба брата в 391 г. подверглись атакам вэйского императора Тоба Гуя, в результате чего, как сообщают источники, половина жуаньжуаней была захвачена в плен, а остальные вынуждены были бежать. В 394 г. вождь западной ветви Шэлунь, убив своего дядю Пихоубу, стал верховным правителем жуаньжуаней. Сыновья Пихоубы перешли на сторону Вэй, получили титулы, женились на тобасках и были включены в состав династии. Сила Вэй была настолько велика, что Шэлунь не рискнул враждовать с нею. Вместо этого он ушел на север, где объединил племена и объявил себя каганом. В 399 г. Вэйская армия вновь двинулась на север и нанесла поражение еще одному крупному степному племени - гаоче, захватив в плен, по сообщениям источников, 90 000 человек. Несколькими годами позднее Шэлунь смог, пользуясь слабостью гаоче, завоевать их и другие северные племена, обитавшие на территории Монголии. Его успех был в значительной мере обусловлен поражениями, уже нанесенными этим племенам тобасскими войсками [Барфилд 2009, 102].

Напълно изключено е образуването и разпространението на китайската по произход ттл. *каган* до Балканите и Централна Европа да се дължи на аварите, известни още като жуан-жуан, защото самите те я възприемат от сабирите, кит. *сяньби,* първо, и второ, семантико- и номинативно-функционално тя е дълбоко вкоренена и преплетена в социално-политическата организация на ранносредновековните централноазиатски тюрки. Тези тюрки по начало и в основата си са потомци на болгарите хунну/сюнну от централноазиатското коляно на рода Дуло, кит. *тугухун/туюйхун*. Още докато са на Алтай, те са подвластни на аварите като техни железари ковачи на оръжие, после въстават, разгромяват аварите и ги прогонват от Централна Азия: Непосредственным политическим предшественником Тюркского каганата был каганат Жуань-жуаней, в подчинении которого определенное время находились тюрки. Следует отметить, что у жуань-жуаней наблюдается большее разнообразие и количество титулов по отношению к вышеупомянутым политическим объединениям, которые существовали в промежутке от государства Хунов до Тюркского каганата. Обратим внимание на следующие сведения из хроники «Вэй шу»: «По обычаям жуань-жуаней правитель и сановники принимают прозвища в зависимости от поступков и способностей, подобно тому, как в Срединном государстве даются посмертные титулы, но у них после смерти почетные титулы не подносятся» и «ныне Шэлунь установил по примеру Срединного государства законы, ввел правила построения воинов», становится ясным, что жуань-жуани имели иерархическую систему и сложное государственное устройство.

Именно правитель жуань-жуаней Шэлунь официально принимает титул *qaγan* в качестве титула верховного правителя и с этого периода перестает употребляться в качестве такового титул *шань-юй.* О присвоении Шэлунем себе титула *qaγan* в китайской хронике «Вэй шу» имеется такое сведение: «Все мелкие владения, страдавшие от набегов и грабежей Шэлуня, были [как бы] на привязи у него и подчинялись ему. В связи с этим Шэлунь присвоил себе титул *Цюдоуфа кэхань* (丘豆伐可汗). *Цюдоуфа* на языке династии Вэй означает «правящий и приведший к расширению», а *кэхань* - «император».

В. С. Таскин считает, что впервые официально титул *qaγan* принял не правитель туюйхуней Куалюй, а правитель жуань-жуаней Шэлунь, по крайней мере, на столетие

раньше. Исследователь отмечает, что «судя по тексту «Вэй шу», это произошло между 9-м годом эры правления Дэн-го (394 г.) и 5-м годом правления Тянь-син (402), и как считает Ду Ю (735-812), известный китайский историк, автор знаменитого сочинения «Тун дянь», титул *qaγan* появляется с этого времени». Так, в сочинении -Тун дянь («Свод общих установлений государственного управления») о принятии тюрками титула *qaγan* имеется следующее сведение: -Тумынь (土門; Бумын) объявил себя *и-ли ке-ханем* (伊利可汗, **el/elig-qaγan*). Во времена императора династии Поздняя Вэй Тайву глава жуань-жуаней Шэлунь принял в качестве своего титула титул *ке-хань (qaγan)*. По этой причине Тукюе (тюрки) взяли этот титул.

Таким образом, некоторые титулы (например, *qaγan, yabγu, tegin* и др.) встречались в системе управления кочевых государств, существовавших в северо-восточных территориях Центральной Азии в последние века до нашей эры, а потом были заимствованы сяньби, жуань-жуанами, эфталитами и непосредственно о жуань-жуаней Тюркским каганатом. При этом, сегодня в научных кругах получает признание мнение о том, что государство Эфталитов являлось западным крылом каганата Жуань-жуаней.

Сведения о системе титулов и процессе ее формирования на ранних этапах истории Тюркского каганата нашли своеотражение в китайских источниках. В этом отношении, особый интерес представляет следующий фрагмент «о чинах и званиях» древних тюрок, включенный в историческую энциклопедию «Тун дянь», географический труд «Тайпин хуньюй цзи» («Описание мира, составленное в период Тай-пин син-го») и более обширную энциклопедию «Цэ фу юань гуй» («Изначальная черепаха императорской библиотеки»): - При их (тюрков) начале в государстве было от знатных до низших чинов и званий всего десять степеней; давались или по внешнему облику, или по цвету лица, бороде и волосам, или по вину-мясу, или по названиям животных тварей:

1. У них отважного и крепкого называют *ши-бо-ло* (始波羅; *išbara*). Иначе зовут *ин-хо-фу/мо-хо-фу* (英賀弗/莫賀弗; *baγatur*);

2. Что до жирного и толстого, то называют его *да-ло* (大羅; *tolu* - «полный»). *Да-ло-бянь* (大羅便; *turum*) значит винный сосуд, похожий на треножник - цзюе, так же толст и низок. Из-за сходства телом и очертаниями взято проименование. Этот чин особо почитаем; только его (кагана) сыновья и младшие братья бывают ими;

3. Еще. Старцев называют *гэ-ли* (哥利; *qarï* – «старый»), отчего бывают *гэ-ли да-гуань* (哥利達官; *qarï-tarqan* - «старый тархан»);

4. Коня называют *хэ-лань* (賀蘭; *qulan*), поэтому бывают *хэ-лань су-ни* (賀蘭蘇泥; *панцирная конница) и *цюэ су-ни* (闕蘇泥; *kül/главное? войско) - это чины управляющие войсками;

5. Черный цвет называют *кэ-ло* (珂羅; *qara*), поэтому бывают *кэ-ло чжо* (珂羅啜; *qara-čor*); чин очень высокий, лишь в преклонных годах /достигнув шестидесяти лет становятся ими;

6. Бороду называют *со-гэ* (娑葛; **saqal*), и потому бывают *со-гэ ту-тунь* (娑葛吐屯; ***(aq)saqal-tudun).** Этот подобен управляющему областью;

7. Вино называют *фу-ни же-хань* (匐你熱汗; ***bekni-yarγan).*** Поэтому бывают *же-хань* (熱汗; ***yarγan),*** которые возглавляют обряды жертвоприношения, предотвращают встречу со злыми духами. Вино называют *фу-ни* (匐你; **бекни*); *фу-ни жэ-хань* (匐你熱汗; ***bekni-yarγan***) следят за соблюдением законности и очередности (при подношении вин);

8. Мясо называют *ань-дань* (安殫), поэтому бывают *ань-дань цзюй-ни* (安殫具泥; ***hanedan küni* - «род ханского двора»); они управляют делами [каганского] Дома, это подобно должности при династии;

9. Иногда учреждают *фу-линь* (附鄰; **böri*) каганов (可汗); *[фу]-линь* суть название волка. Из-за их алчности и склонности к убийствам дают такое проименование;

10. Бывают также каганы достоинством ниже *е-ху* (業護; **yabγu)*; еще бывает, что [предводители] больших племен, проживающих в государстве, называют друг друга *и-кэхань* (遺可汗; **ev-qaγan*). Тукюе (тюрки) дом называют *и* (遺; **ev*); это значит каган дома.

Как видно из содержания данного фрагмента, упомянутые 10 титулов, не охватывают все стороны иерархической системы Тюркского каганата, и в большей мере, являются титулами придворных чиновников. Так как, в нем нашли отражение термины, связанные с бытовой жизнью каганата. Однако, трудно сказать что-либо определенное относительно того, были ли упомянутые титулы внедрены в систему управления каганата с первых лет его образования или же наоборот.

Об изменениях, произошедших в системе титулов каганата в дальнейшем, также можно

судить исходя из сведений китайских хроник. Следующее относительно более позднее по времени сведение говорит уже о наличии в Тюркском каганате 28 титулов:

«*Ке-хань* (可汗; **qaγan*), который смотрел на Иньшань (陰山; горы в окрестностях Ганьсу) свысока и имел намерение пренебрегать Срединной страной (Китаем), был как древний шань-юй (單于), и супругу он титуловал *ке-хо-тунь* (可賀敦; **qatun)* [«Синь [Тан] шу»: 可敦; *кэ-дунь*], это подобно древней *ян-чжи* (閼氏) [у сюнну (匈奴)]. Его (кагана) сыновья и младшие братья назывались *тэ-лэ* (特勒; **tegin*) и командующие войсками отдельных аймаков все назывались *шэ* (設; **šad*). Его (их) высший чин *цюй-люй-чжо* (闕律啜; **kül-čor/külüg-čor*), следующий - *а-бо* (阿波; **apa*), следующий - *сы-ли-фа* (俟利發; **eltäbär*), следующий - *ту-тунь* (吐屯; **tudun*), следующий - *сы-цзин* (у И. Бичурина - *сыгин*) (俟斤; **erkin*), следующий - *йень-хун-да* (闍洪達; **…?*), следующий - *сйе-ли-фа* (頡利發; **eltäbär*), следующий - *да-гань* (達干; **tarqan*), всего 28 разрядов…

Китайские хроники приводят различные цифры о количестве титулов, употреблявшихся в системе управления Тюркского каганата. Хотя в них говориться о 10, иногда 20 или 28 титулах, в действительности же, их общее количество достигало около сорока. В связи с этим заслуживает внимания мнение узбекистанского синолога А. Ходжаева, согласно которому в системе управления древних тюрок было более 30 наименований наследственных титулов и административных должностей.

Таким образом, можно говорить о том, что древнетюркская система титулов возникла в государстве Хунов и в результате преемственности его традиций государственности вместе с титулами в последующих государственных объединениях, существовавших позже на его территории вплоть до Тюркского каганата, была непосредственно заимствована древними тюрками от жуань-жуаней, в состав государства которых они определенное время входили. При этом, следует обратить внимание на то, что Тюркский каганат в своем государственном устройстве во многом повторял устройство государства Хунов (сюнну). Как отметил Т. Барфилд: «Империя (т.е. Тюркский каганат - А.К.) была организована по образцу имперской конфедерации. Как и у сюнну, в ней имелись три основных уровня: 1) имперское правительство и чиновники двора, 2) имперские чиновники для управления племенами на всей территории империи и 3) наследственные племенные вожди, ведавшие вопросами местного самоуправления.

Высшим титулом в империи был титул кагана, но, в отличие от шаньюя у сюнну, он мог принадлежать не одному, а нескольким лицам. Старший каган иногда назначал малых каганов для управления частями империи. Официальный наследник кагана носил титул ябгу. До возникновения тюркской империи этот титул, похоже, был самым высоким, поскольку туцзюэ впервые обрели могущество под предводительством «великого ябгу», еще находясь в составе империи жуань-жуаней. Имперские наместники носили титул шад. Они вместе с ябгу управляли племенами, входившими в империю. Обладатели этих титулов являлись сыновьями, братьями или дядьями кагана и назывались тегинами (принцами). Все они являлись членами правящего клана Ашина.

Рассмотренный выше материал позволяет сделать заключение, что древнетюркская система титулов формировалась в течение столетий и ее источником являлись как чисто тюркские, так и заимствованные от соседних народов титулы. Начало этого процесса приходится на создание государственного объединения хунов, и он продолжался вплоть до образования Тюркского каганата, который, продолжая имевшие до него традиции государственности, развил их исходя из своих внутренних потребностей, и внес большой вклад их в дальнейшее совершенствование. Ярким примером этого является система титулов, которая полностью оформилась и приобрела четкую иерархию именно в Тюркском каганате. Его государственное устройство, традиции государственности и система титулов послужили образцом не только для тюркских, но и других государств той и последующих эпох.

Как известно из всех источников, отражающих историю Тюркского каганата, во главе его стояла личность с титулом *qaγan.* Как справедливо отметил К. Цукерман, - каган - кроме

управления властью, принимал послов и возглявлял войско на полях битвы, выдавал своих дочерей или сестер за иностранных правителей. Каган во время осуществления этих дел ни с кем не разделял вышеупомянутое право и во многих случаях это полномочие целиком удерживал в своих руках. Вместе с тем, в китайских хрониках имеется ряд сведений о том, что каган разделял свою власть также с представителями правящей династии, имеющих титул *сяо ке-хань* (小可汗, досл. малый каган) [Кубатин 2016, 58-95, вж. и срв. Moravcsik-2, 332-334; Йорданов 2020, 422-423,425-429; Кляшторный, Савинов 2012, 30; Менгес 1979, 107-111; Таскин 1986, 213-218; Тукешева 2017, 1-4; Pohl 2018, 366-367; User 2006, 1-2; ~*~2010, 9; Yıldırım 2020, 991-997, срв. Golden 2011b, 261-262].

Китайската по произход прабългарска титла *хан*

За А. Дыбо [2007] общо взето връзката между титлите *каган* и *хан* не е достатъчно ясна. Това обаче не бива ни най-малко да учудва, защото според нея булгарските диалекти и езици въобще не съществуват, тъй като в III в. пр.н.е. на северозапад от Китай се ситуира тюркският праезик, който едва сега започва да се разпада на неясно какви групи, подгрупи и езици: Пока трудно сказать, каковы отношения между словами **qaγan* и **qan*: поскольку в орхон. есть обе этих формы, вряд ли можно считать вторую фонетическим стяжением первой. Ср. **Kan* ‘правитель, повелитель, предводитель, царь’: орхон., др.-уйг. *qan,* крх.-уйг. *xan;* чаг. *xan;* ст.-кыпч. *qan / xan;* тур. *han,* аз. *xan;* ккалп., казах., ног. *qan,* ктат., кбалк., кум., татар., башк., ног., ккалп. *xan;* кирг. *qan,* хан, алт. *xan;* узб. *хон;* як. *xan;* чув. *хун.* Формы на *х-* в средне-вековых языках можно расценивать как новое персидское или обратное монгольское заимствования. Некоторые современные языки форму *хан* заимствовали, по-видимому, вторично из русского языка [120].

4. Следующее название правителя, проникшее во многие соседние языки мира, широко употребляется в современных тюркских языках и в средневековых памятниках - **qan* ‘правитель’, ‘повелитель’, ‘предводитель’, ‘царь’, ‘хан’. По-видимому, это стяженная форма от более полной формы - **qaγan* [Сравнительно-историческая грамматика 2006, 531].

Според В. Тишин [2017] „вопрос пока не ясен“, защото липсата в руническия надпис на специален знак за задноезичен прегражден звук се дължи или на заемането на предположително разчетената лекс. *kān,* транскрибирана като *kān,* „из языка общетюркского типа“, или пък е собствено български/булгарски лексикален инвентар, при който средисловното *q* > *χ,* което от своя страна впоследствие изпада и така се стига до дългата гласна по средата, по силата на което като цяло „титул, известный из памятников древнетюркской рунической письменности как *qan,* не зафиксирован ни у булгар, ни у хазар“: Характерно отсутствие специального знака для употребления увулярного смычного, который бы здесь предполагался - ср. чув. *хон / хун* ‘хан’ [Егоров, 1964, с. 303-304; Федоров, 1996, т. 2, с. 357]. Это может быть объяснено, с одной стороны, заимствованным характером слова из языка общетюркского типа. Ср., однако, вероятно, дун.-булг. **kana* в грекографичном *κανε, καννα* и сложноставном *κανά ϛυβιγι, κανά ϛυβιγη, κανά ϛυβηγη, κανε συβυγη* смешанном латинско-грекографичном *cane sυbηγι,* а также латинографичное *cannataban = canna tarcan* [Moravcsik, 1983, S. 148–149, 330; Бешевлиев, 1992, с. 59, 60, 62, 72-74, 239; Tekin, 1987, s. 41-43; Golden, 1992, p. 249; Stepanov, 2001, p. 4-7; Şirin User, 2010, s. 607-608; Бабаяр, Кубатин, 2016, s. 19 / с. 85]. Д. Немет отмечает как булгарское (?) заимствование, встречающееся в венгерских хрониках - личное имя *keán* - в двух случаях употребления принадлежало вождям болгар (resp. булгар), один из которых, по преданию, правил после Аттилы, второй в 1003 г. был побежден Иштваном, и, возможно, с ним же связано имя знатного человека, современника Гезы, отца Иштвана (ср. трансильванская знатная фамилия *kán; kán* < *keán* < **kahan* < **qaγan:* [Németh, 1991, 232-233. o.]) (см.: [Kristó, 1993]). Материал венгерского языка позволяет считать, что переход увулярного */q/* > */χ/* в булгарских языках имел место в заключительный период венгерско-булгарских контактов

(см., например: [Golden, 1980, p. 125]). Впрочем, есть косвенные данные об этом переходе увулярного раньше VIII в., в одном из древнебулгарских («оногурских») диалектов, - зафиксированное в грекографичном *χαρασίου* в значении μαύρον νερόν ‘black water’, т.е. < **χara šiu* [Róna-Tas, 1976, p. 184; Erdal, 2007, p. 91-92, 93]. Однако вопрос пока не ясен, поскольку достоверно процесс зафиксирован лишь для волжско-булгарских эпитафий [Левитская, 2014, с. 159-160]. Если все же принимать сопоставление с общетюркским *qān* (см. также: [Menges, 1951, p. 93, 98, 99-100]), наличие мнимого палатализованного согласного можно объяснить также тем фактом, что соответствующий знак обозначает слоговый элемент */ki/*, таким образом, получается **kian* (о дифтонгизации долгих гласных см. ниже). Но в этом случае нужно учесть и двоякое написание слова: отсутствие графического обозначения гласного может свидетельствовать в пользу отсутствия долготы в корне.

Мы даем условную транскрипцию *kān,* учитывая и тот факт, что титул, известный из памятников древнетюркской рунической письменности как *qan*, не зафиксирован ни у булгар, ни у хазар [Тишин 2017, 430-431].

Китайската по произход прабългарска ттл. *хан* е засвидетелствана като съставна част от наименованието на божеството *Тангрихан* на кавказските болгари, включително и кавказските сабири: *Преданный сатане, народ этот, охваченный заблуждением древопоклонения, по северной холодной глупости своей вздорные и ложные верования, скверные языческие обряды свои считал выше [других]. Если громогласное огненное сверкание молнии, обжигающее эфир, поражало человека или другое животное, то они считали, что это жертва, посвященная богу Куару, и служили ему. И еще почитаемому ими идолу какому-то, огромному и безобразному богу Тангри-хану, которого персы называют Аспандиат, приносили в жертву коней на кострах. Не имея вовсе здравого суждения, они предавались всяким заблуждениям. Трубили [в трубы] и били в барабаны над трупами, ножом или палашом делали кровоточащие надрезы на своих щеках, на руках и ногах. То было адское зрелище, когда совершенно нагие мужчины - муж за мужем и отряд за отрядом - бились мечами на ристалище у могил. Многочисленные толпы людей состязались друг с другом, а после предавались разврату и скакали на лошадях то в ту, то в другую сторону. Кто плакал и рыдал, а кто забавлялся по дьявольскому обычаю своему. Они забавлялись, резвились, пускались в пляски и предаваясь скверным поступкам, погружались в мрачную мерзость, ибо были лишены света Творца. Они приносили жертвы огню и воде, поклонялись каким-то богам дорог, и луне, и всем творениям, которые в глазах их казались удивительными. И еще преданные похотливым желаниям, [присущим Афродите], по диким языческим нравам своим жен отцов своих брали себе, или два брата брали одну жену, или [один] брал много разных жен. Имея много разных безобразных обычаев и суеверных обрядов, не могли они увидеть и познать Солнце справедливости* [Каланкатуаци, 120-121].

Под формата на лексикалната основа **ханъ/канъ** и такива производни като **хановъ/кановъ, хановичь/кановичь** [СлДСЯз, 312] китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *хан* е в сравнително широка употреба в съчиненията на преславските книжовници от IX-X в. Преславските книжовници, в това число и самият цар Симеон, са съставителите на първата в Европа енциклопедия на античното и ранносредновековното знание, широко известна в световната славистична литература предимно като Симеонов сборник. От този сборник в Киевска Русия през 1070 г. е направен първият препис на евангелие, което впоследствие се прочува като Остромировото евангелие, лексиката на което е събрана и лексикографски описана в току-що цитирания старобългарски речник [Добрев 2011, 455-507].

За епохата на Първото българско царство, като втора съставна част на прабългарската длъжностно-рангова ттл. *кавхан*, китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *хан* е засвидетелствана главно в редица гръкоезични прабългарски надписи, от които сега и тук се привежда само един, а така също и в други, чуждестранни извори, които се привеждат допълнително малко по-долу [Бешевлиев 1981, 32,153; ~*~1992, 224-226]:

Κανα συβιγι Μαλαμηρ ο εκ Θεού	*Главнокомандващият Маламир*
Αρχον ο παλεος αυτου βοηλας	*каган, от Бога владетел:*
ο Ησβουλος ο καυχανος επυισεν	*Неговият стар боил кавхан Исбул*
το αναβρυτον τουτο κε εδοκεν	*направи този водоскок и*
τον αρχονταν κε ο αρχον πολακις	*го даде на владетеля.*
εδοκεν τους Βουλγαρις φαγειν κε	*А владетелят даде на българите много*
πιν κε τους βοιλαδας κε	*пъти ядене и пиене, а на боилите и*
βαγαηνους εδοκεν μεγαλα ξενηα	*багаините даде големи подаръци.*
ο Θεος αξηοση ζισιν τον εκ	*Нека бог удостои от Бога*
Θεου αρχονταν ετι εκατον	*владетеля да преживее заедно с*
μετα τον Ισβουλον τον καυχανον	*кавхан Исбул сто години.*

Подобно на китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *каган,* и прабългарската длъжностно-рангова ттл. *хан* води своето начало от късноантичния китайски език: **40. тюрк. хан** 'хан' < кит. хань 汗 'хан' (Чэнь Чан-Хао, 1953, 879); < кит. kuan 可汗 'хан' (Ramstedt,1951, 61) [Баскаков 1987, 5].

с) в древнетюркском наряду с *χаγан,* как известно, встречается и форма *χан.* Как справедливо отмечает Дж. Клосон [6, с. 611], *χан (χān)* не может быть выведено из *χаγан* на тюркской почве (процесс выпадения -γ- в тюркских языках происходил гораздо позднее). Однако учитывая чрезвычайную близость значений и форм *χаγан* и *χан,* мы никак не можем рассматривать их этимологию отдельно друг от друга. В языке сюнну, таким образом, должны были существовать обе формы: **γwã-γwã* (= тюрк. *χаγан,* кит. 讙 于 **γwā-γwa*) и **γwã* (-тюрк. *χан*) со сходными значениями. Соображения, высказанные выше, заставляют нас считать обе эти формы заимствованными из какого-то неалтайского источника.

Представляется, что таким источником (как и в случае с *bäg* и др.) вполне мог быть древнекитайский. Действительно, обычным названием верховного правителя в древнекитайском является 王 *wáng,* ср.-кит. *waŋ,* поздне-др.-кит. **γwaŋ,* с которым вполне можно сравнить предполагаемую гуннскую форму **γwā* (позднее тот же термин был заимствован в тюркский уже в виде *oŋ,* см. [4, с. 69]). Не исключена также связь с кит. 皇 *huáng,* ср.-кит. *γwâŋ,* поздне-др.-кит. **γwāŋ* ≪высочайший, царствующий, монарший≫ (внутри китайского 王 и 皇, по-видимому, этимологически связаны друг с другом). Привлечение последней формы позволяет объяснит и гуннскую форму **γwã-γwã,* поскольку в китайском существует и редуплицированная форма (ω̃) - поздне-др.-кит. **γwāŋ-γwāŋ*) со сходными значениями, см. 汗 皇 [Шервашидзе 1990, 84].

Даже и през една по-късна епоха, вождът на племе от централноазиатските и средноазиатските българи, някои други от които са Boluozhi - Bulgar, Enqu - Ugur, Tuoba - Tabgach (federation incorporated Xiongnu and Xianbei tribes), Shipan - Zabender, Daqi - Tarniach, Keda - Kourtargar, Suluhe - Sarourgour, Bahu - Bolghar, Suba - Sabir, носи китайската по произход ттл. *хан:* The third document is taken from the *Wei shu* which records the history of the Northern Wei (386-534 AD) and the Eastern Wei (543-550) built up by Tuoba family.

They have 20,000 strong soldiers. In the west of Yiwu (Hami or Khamil in Mongolian) and the north of Yanqi (Karashahr), nearby the Bai shan (Ak-tagh, white mount), live Qipi, Boluozhi, Yizhi, Supo, Nahe, Wuhu, Hugu, Yezhi, Yunihu and so on.

They have 20,000 strong soldiers. In the southwest of Jin shan (Gold Mount, Altai Mount) live the Xueyantuo, Zhileer, Shipan, Daqi and so on. They have 10, 000 strong soldiers. In the north of

Kang guo (Samarkand) and by the Ade water (Etil, Volga river) live Hezhi, Gejie (Khazar), Bahu (Bolghar), Biqian (Pechenegs), Juhai, hebixi, Hecuo, Suba, Yemo, Keda and so forth.

The pronounciation of the Hun is quite alike the Kheounni (khoun) discussed by Chavannes, *Documents*, p. 321. Also a fragmentary account excavated out of Turfan (Gaocang) tomb (dated after 587 AD) recorded the visit of Qatun, the wife of Khan of the Hun tribe, to Gaocang. See Jiang Boqin, *Dunhuang tulufan wenshu yu sichou zhilu* (the new sources from Dunhuang and Turfan and Silk Road, Beijing, 1994), pp. 107-108 [Ying 2017, 5-13].

През VIII-IX в. на източния бряг на Волга има гр. *Kham-balikh* - Градът на хана, Ханов-град, който в съответните извори се определя като хазарски. Но хазарите по принцип имат не хан, а хакан [Добрев 2011, 372-377] и освен това тук се наблюдава типично прабългарското редуване *n-m*, което в действителност е със статута на етимологична фонетична промяна [Добрев 2005, 118-135]. Ето защо този град без всякакво съмнение е прабългарски, болгарски, което от друга страна е безспорно-неопровержимото свидетелство и доказателство, че в прабългарските езици и диалекти съществува и е в употреба китайската по произход ттл. *хан:* The second name, as spelt by our author, would be **Khutlugh* "happy" but to judge by I.R.'s variants it looks like a compound with the Turkish word *-baligh* "town". Very probably another form of the same name is I.Kh.'s خمليخ (so instead of خمليج chosen by de Goeje) *Khamlikh*, possibly with a contraction from < *Khammalikh* < *Kham-balikh* < *Khan-baligh*. The first element still offers a difficulty. Marquart, *Komanen*, 71, rightly criticized M. Hartmann's restoration **Khan-baligh*, but his own reading **Qapigh-baligh* is still more improbable. That this town stood on the eastern bank of the Volga may be indirectly concluded from the fact that I.Kh., 124, quotes it as the terminus of the road from Jurjān, i.e. along the eastern coast of the Caspian [Hudud, 64].

В гръцките извори се споменава хан Паган, гръц. *Καμπαγάνος,* за когото обаче ние смятаме, че това не е неговото име, а прозвището му от нарсщ *παγάνος* „езичник“. Началният зв. *κ* безспорно е собствено гръцка субституция на прабългарския зв. *х,* докато зв. μ от съставката *Καμ-* е отново специфично гръцка асимилация под влияние на следващата устнена съгл. π, така че още в прабългарския език титлата е звучала като [хан]: *Междуособицата свършила вероятно в следната 767 г., както се види, с пълна победа на славянската партия, която поставила нов хан на име Паган. За да може да отклони намесата на императора във вътрешните дела на държавата и да спаси България, новият хан веднага влязъл в преговори с Копроним за мир; но предложението било отхвърлено от императора, който според Никифор веднага потеглил в поход. Тогава българите укрепили труднопроходимите места на планината около тях. [45] Паган изпратил пратеници до Копроним с просба лично да се яви при него, за което и получил съгласие. След като се сдобил с честна дума за личната си безопасност от страна на византийците, Паган пристигнал със своите боили-съветници. Копроним приел българския хан заедно със свитата му тържествено в едно събрание, на което присъствувал и избягалият Сабин. Какви са били предложенията на българите и какъв характер е носило това представяне на българския хан, за нас остава неизвестно. От това, което ни дават нашите автори, може навярно да се каже, че българите са искали мир и че Копроним е играл ролята на примирител във вътрешните работи на българите. На тая среща той укорявал българския хан и боилите му за безредиците в страната им, а главно за омразата им към Сабин. Както и да било, но Паган с успех изпълнил мисията си: мирът бил сключен. Обаче тоя мир, както забелязва Теофан, бил присторен (ἐποίσαν τό δοκεῖν εἰρήνην) [46], тъй като намерението на Константин Копроним било съвсем друго.*

„На 3-ия индиктион, пише Никифор, Константин [Копроним] потегли в България, задето българите лишиха от властта своя началник ἀρχηγόν поставения от Сабин на име Умар, а назначиха на нея [властта] Токту, мъж българин (ἄνδρα Βούλγαρον), брат на Баян.

Българските бегълци отидоха в горите при река Истър [Дунав]; немалко от тях загинаха, между които били убити и Токту заедно с брат му Баян и други. Друг един княз (ἄρχων) техен, когото наричали Кампаган, избягал във Варна, както се види, за да се спаси, бил убит от собствените си слуги. Тогава много български области били изгорени от ромеите и изтребени."

От тоя разказ, който не намираме у Теофан, следователно Никифор го е заимствувал не от техния общ извор, а от друг, неизвестен на Теофан, не е мъчно да се забележи, че след Сабин на българския престол е бил Умар, несъмнено същото лице Умор, известно от Именника, и след него Токту, а след убийството на последния изпъква друг Καμπαγάνος, който според сполучливото обяснение на Маркварт καν-Παγάνος, т. е. хан Паган, оня същият български κύριος, когото Теофан поставя като непосредствен приемник на Сабин. И тъй гореприведеното известие на Никифор ни дава възможност да попълним една голяма близни в известията на нашите хронисти по българските работи и да се установи връзката между събитията от българската история в дадената епоха [Златарски 1970, 291,525, вж. и срв. Николов 2002, 42; ~*~ 2005, 75, срв. Йорданов 2018, 226-231; Славова 2010, 12].

От българските езици, под формата *хун,* болгарската длъжностно-рангова ттл. *хан* е съхранена в чув. *хун.* Тук, без каквито и да е уговорки или аргументи се приема, че тази титла е съкращение от зптюрк. *каган,* като се изказва съмнение в предложената от А. Бернштам възможност тя да води началото си от тюрк. *хан* „кровь" [ЭСЧвЯз, 303-304].

По подобно-близък начин, чув. *хон/хун* „хан" има за съответствие уйг. *каѣан* „хан" и т.н. с такива монголски форми като псммонг. *хаѧан* „великий хан; император" и др., при което се предлага и сравняване с кит. *хуáн* „император" [ЭСЧвЯз-Ф, 357].

Съвременното чув. *хун* е регулярно развитие след XIV в. на средновековното вболг. **хан* и е краен резултат от действието на фонетичния закон за цялостно преобразуване на вокалната система на чувашкия език, при който гл. *а* преминава в гл. *у: *bar-- pur-* „идти"; **bal-pul* „мед"; **atlan--utlan* „садиться верхом"; **xara-xura* „черный"; *kan-un* „кровь"; **qar-ur* „снег"; **qaz-xur* „гусь" [вж. и срв. Левитская 2014, 53-59].

Следователно, в източноевропейските болгарски диалекти и езици, в това число и в дунавските, е налице и е в употреба китайската по произход длъжностно-рангова прабългарска ттл. *хан* [вж. и срв. Doerfer-3, 141-180; Moravcsik-2, 148-149; Bailey 2011, 34-35; Donuk 1998, 26-28; Pulleyblank 2008, 260-262; Ramstedt 1951, 61-62; Vovin 2007, 178-179; Yıldırım 2020, 997, срв. Менгес 1979, 107-111, Golden 2011b, 262; User 2010, 10-11].

Прабългарската длъжностно-рангова ттл. *кавхан* е засвидетелствана в редица домашни и чужди исторически извори и на първо място, в гръкоезичните прабългарски надписи, един от които е приведен малко по-горе [Moravcsik-2, 157; Бешевлиев 1981, 139-154; ~*~1992, 67-69]:

.....ΤΟ.....Ν εποησα τον αδελφον μου
κε ο στρατηγοσ ο Λεον
ηνα ην υποκατο αυτου.
Απο Βεροην κε Δ.....ΟΔΥΚΑΤΥΣ
Δουλτρουηνουσ εσστην προτοσ
ο τουκοσ ο η[ζ–]ουργου βουληα
δ[ηα] το δεξηον με[ροσ κ–]ε ο Βαρδα
νισ κε ο Ηανησ υ στρατηγυ υπ[ο–]
κατου αυτου κε δη[ατ]ο αρηστερον μερ[ο–]
σ του σαρακτου μου την Αϖγιαλον, την
Δεβελτον, την Σοζοπολην, την Ρανουλιν
εστην κεφαλη ο Ηραταησ ο βοηλα
καυχανοσ κε ο Κορδυλησ κε ο Γρηγορασ
υποκατοτου στρατηγυ.

.....направих моя брат, а стратегът лъв да бъде нему подчинен. От Бероя...Дултроини е пръв Тук ичиргу боилът за дясната страна, а стратезите Янис и Вардан нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхиало, Дебелт, Созопол, Ранули, е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Григора нему подчинени стратези.

(κανα συβιγι Μαλαμιρ) [ο εκ θε]ου αρ
χ(ον) ο Κρουμοσ ο παποσ μου μετα ημ
ασ ιβρεν τα (ερ) γα τουτα κε ο πατηρ μ
ου ο α[ρχον Ομουρταγ] ιρινην λ'

ετ(ον) πυισασ κε καλα εζισ(εν) μετα τ
ουσ Γρ[ικουσ] κε τον αρχε(ον) καλα ε
ζουν κε υ Γρικυ ερημοσα(ν) τα [χορια
ημον κε ο αρχον] ο Μαλαμιρ μετ(α) τ
(ον) καυχανον Ισβουλ(ον) επαρ[χον] μ
ετα λα(ον) ιλθ(εν) ισ τουσ Γρικουσ κε
του Προβατου το κασ[τρον] κε του Βο
υρ(διζου) το καστρ(ον) κε τα χορια το
ν Γρικ(ον) ε[ρημοσεν] κε απασ(αν)φυμ
(ην) επυισ(εν) κε ιλθ(εν) ισ Φιλιποπολ
[ιν κε υ Γρικυ ε]φυγα(ν) κε τοτε ο καυχ
αν(οσ) Ισβουλ(οσ) συντυχια(ν) επυ[ισ
εν μ]ετα το(ν) αρχ(ον)τα το(ν) υπερφυ
μ(ον) προσ τουσ Φιλι(ποπολιτασ).

Кана субиги Маламир от бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения. Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с кавхан Ишбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде в Филипопол и гърците избягаха и тогава кавхан Ишбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополийците.

Не е мъчно да се забележи, 1) че главните личности в съдържанието на тоя надпис са хан Маламир и неговият кавхан Исвул, към времето на които се отнася и самият надпис, и 2) че по съдържание надписът се дели на две части. Първата част (1-4 р.) говори за лица и събития преди хан Маламир, а именно, че Крум бил „дядо" негов, че баща му Омортаг сключил мир, под който се разбира 30-годишният мир, и живял добре с гърците, и че тия мирни отношения почнали още от началото на царуването му, а гърците от своя страна „изпразнили", „напуснали" ония укрепления, които според новопрокараната тогава погранична линия съгласно с условията на 30-годишния договор оставали в българска територия. Така разбираме израза οί Γραικοί ἐρήμωσαν, а не че под него се крие известие за някакви военни действия, защото в такъв случай тоя израз не би имал смисъл при предното изречение τό ἀρχαϊον καλά ἔζουν; освен това фактът, че „гърците изпразнили", а не „опустошили", може да се отнесе само към предното царуване, т. е. на Омортаг, а не към това, в което е бил написан надписът. Втората част (5-10 р.) съобщава за събития, които са станали в съвременното царуване. Така най-първо се изтъква, че хан Маламир е управлявал наедно с кавхан Исвул - факт, който намира обяснението си в младостта на самия Маламир, който е управлявал под ръководството на кавхан Исвул „стария си боил" (ό παλαιόζ αύτού βοϊλάζ), както го той нарича в друг надпис [25] [Златарски 1970, 597-598].

[Το]ν πολων Βου(λ)γαρον [ο] εκ θεου
αρχον ο Περσιανοσ απεστιλεν Ι[σ]βου
λον τον καυχανον δοσασ αυτον φοσα
τα κ(ε) τον ητζιργου βοιλαν κ(ε) τον κ
ανα βοιλα κολοβρον κ(ε) ο καυχανοσ
επι τουσ Σμολεανουσ ον. Η [τησ] την
αληθηναν γυρευη, ο θ(εοσ) θεορι.κ(ε),
η τησ ψευδετε, ο θ(εοσ) θεορι.
Τουσ Χριστηανουσ οι βουλγαρισ πολ
α αγαθα επυισα[ν] κ(ε) οι Χριστηανοι
ελησμονησαν, αλλα ο θ(εο)σ θεορι.

Персиан, от бога архонт на многото българи, изпрати Ишбул, кавхана, като му даде войски и ичиргу боила и кана колобъра. И кавханът към смоляните... Който търси истината, бог вижда и който лъже бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните забравиха, но бог вижда.

Омортаг мирни отношения с франкската държава, еднички извори за царуването на Маламир се явяват дошлите до нас три епиграфски паметника от него, макар че и те не ни дават много данни. От тях ние узнаваме, че Маламир вероятно поради своята младост е управлявал под ръководството на своя „стар болярин" кавхан Исвул, [6] който е играл, както се види, важна роля през царуването на тоя български хан. Така според един надпис кавхан Исвул се заел очевидно по своя инициатива да прокара някакъв си водопровод и с помощта на населението и аристокрацията (боилите и багаините) сполучил да достигне целта си. След свършването на водопровода той го предал на хан Маламир, който тържествено го открил и от благодарност дал от своя страна голямо угощение на

българите, т. е. на населението, което е взимало най-голямо участие в постройката на водопровода, а на боилите и багаините — големите и малките боляри, които не по-малко са съдействували за прокарването му, направил големи подаръци; името пък на кавхан Исвул като на главен виновник за постройката на водопровода и като негов съуправител било записано наедно с името на хана в надписа и нему се изказват същите благопожелания, както и на Маламир - да преживее сто години. [7].

Не по-малко важна роля е играл кавхан Исвул и във външните отношения на държавата. Пълното мълчание на византийските хронисти за каквито и да било военни действия между българи и ромеи през това време показва, че Маламир е спазвал сключения от баща му 30-годишен мир с Византия. Това се потвърждава от Шуменския надпис. Според възможните в него попълвания се разбира, че Маламир е „живял добре с гърците" и поради тия добри отношения са били довършени някои мирни спогодби относно отстъпената на Омортаг територия. Съгласно с 30-годишния договор ромеите, както може да се заключи от надписа, се задължили да изпразнят укрепените пунктове в отстъпената територия; обаче някои крепости в Пловдивската област, а може би и самия Пловдив византийците или не са изпразнили своевременно, или пък трябвало да изпразнят след изтичането на известен срок. Чрез това те са искали да принудят българите неотстъпно да пазят 30-годишния мир, който е бил особено потребен за империята поради усилената борба с арабите в Мала Азия. В замяна на това българите са завзели или са задържали от по-напред окупираните крепости, като Проват, Скутарион и други укрепени пунктове около Одрин, които според договора трябвало да останат на византийска територия. [8] При Маламир тоя срок, който очевидно е съвпадал с навършването на второто десетилетие на договора в 834/5г., ще да е изтекъл и българите, като предали на ромеите завзетите или задържаните техни крепости, влезли във владение на цялата южнобалканска област до Родопите; тогава ще да е била и по-точно определена и родопската граница. По тоя случай Маламир устроил всеобщо тържество и отишъл вероятно за пръв път в Пловдив, а кавхан Исвул в случая изправил или възстановил наново старата според договора българска граница. [9]

Пресияновият план сега бил да се спусне към Егейско море и след като излезе и се закрепи на морския бряг, да откъсне съвсем от империята окупираните от българите западни области и да принуди цариградското правителство да признае разширението на българската държава в югозападна посока на полуострова за факт свършен. И наистина предприетият през това време поход в областта на славянското племе смоляне или смоленци, които са живели по средното течение на р. Места и на изток от нея в днешната покрайнина Ахър-Челеби и по Горна Арда, [40] под началството на стария кавхан Исвул бил напълно сполучлив: българите успели да проникнат далеч на юг между реките Струма и Места до морския бряг на Орфанския залив. [41] [Златарски 1970, 428-445].

+Κανα ςυβιγι Ομουρταγ	*+Главнокомандващият Омуртаг каган:*
Ο Κορσης ο κοπανος θρεπτος	*Корсис кавханът*
ανθροπος μου εγενετο κε απελθον ης	*беше мой сътрапезник*
Το φουσατον επνηγην ης τον	*и като отиде във войската,*
Ποταμον Δαναπρην.	*удави се в река Днепър.*
Ητο δε γενεας Τζακαραρης.	*Той беше от рода Чакарар.*

Симеон снова выступил войной против ромеев. Он послал множество болгар во главе с хаганом, миником[7] и другими с приказом как можно скорее двигаться к городу. Пройдя через горы, они подступили к Манглаве. Царь Роман узнал об их приходе и, опасаясь, как бы они не сожгли дворца в Пиги и побережье Стена, посылает ректора Иоанна, а также Льва и Пофоса Аргиров во главе большого отряда, составленного из воинов царских этерий и тагм. Находился с ними во главе своего войска и патрикий Алексей Муселе, друнгарий

флота. Шла пятая неделя поста. Они расположили свое войско в низменных и равнинных местах Пиги, но когда наверху появились вооруженные болгары и со страшными невнятными криками устремились на них, ректор Иоанн тотчас пустился в бегство, а защищавший его Фотин, сын Платипода, и многие другие были убиты. С трудом спасшийся ректор взбежал на корабль. Прибежал с оружием в руках и друнгарий Алексей Муселе, но не сумел взобраться по корабельной лестнице, упал в море со своим протомандатором и утонул. Аргиры же, Пофос и патрикий Лев, спаслись бегством в крепости. Что же до моряков и всей массы воинов, то одни, ускользнув из рук врага, утонули в море, другие стали жертвой мечей, третьи попали в руки болгар. Болгары же, не встречая сопротивления, сожгли дворец Пиги и спалили всю область Стена. Страшны неразумие и неопытность в соединении с дерзостью! [Продолжатель, 171,182].

7 *Хаган (правильнее Кавхан), миник - наименования болгарских военных титулов. Вероятней всего, наш автор принимает их за личные имена.*

През 922 г. Симеон е бил придружаван от „αμα κακάνω και μηνικψ“. През 926 г. българските военачалници Книн, Имник и Ицвоклия нахлули в Сърбия. През 927 г. сред българските пратеници, освен Георги Сурсувул и калутаркан Симеон, били и един родственик на царя, Стефан, а също и Маготин, Крон и Миник. Според Златарски Имник е собствено име, а Миник - титла. Аз лично смятам, че първият пасаж трябва да се чете „αμα καυκάνω Μηνικφ“, като Миник, погрешно наречен от Константин Имник, е бил тогавашният кавхан. Останалите имена, които се появяват в историята на Първата българска държава, поради липса на доказателства за обратното, трябва да приемем за собствени имена, а не за титли [Рънсиман 1993, 240, вж. и срв. Николов 2002, 42].

Заместникът и най-близък помощник на аварския каган носи ттл. *iugurrus*, която въпреки Е. Хелимский [2003] надали води своето начало от эвен. *Zʘüγür-* (диал. *Zʘüwür-*, *Zʘüür-*) ‘направлять’, *Zʘuγurtu-* ‘управлять, руководить’ [7-8], а по-скоро е специфично франкска модификация на българския етним *Huŋgor* като наименование на първично-основното българско племе, известно повече като оногури, така че този кавхан Теодор безспорно е от онези българи, които съставляват почти половината от Аварския каганат (562-823) и начело на които по едно време самият аварски хаган назначава за хан сина на хан Кубрат - Кубер (В. Бешевлиев): The Avar mission was initiated after the Frankish conquest with great ambition, yet results were meager. This was not only because of the disinclination of Archbishop Arn to spend time in the “wild east.” Avar notables had to allow themselves to be baptized, change their names to Abraham or Theodore, and attempt to hold the rest of the khaganate together with Frankish tolerance. Yet the new religion brought them no luck.

The late Avar titles such as *tudun*, *kapkhan*, or *iugurrus* mostly reflect Bulgar and Khazar usage. Their linguistic origin is not consistent; their diffusion is probably due to the Turkic khaganate.

There has been a lengthy debate as to whether the title *kapkhan* was ever in use among the Avars. A “princeps Hunorum” by this name or title occurs only once in the annals. In 805 he came personally before the emperor “propter necessitatem populi sui,” because of the plight of his people, and successfully pleaded to be granted the land between Carnuntum and Savaria. He had already been baptized and bore a Christian name, Theodore. But he died soon after his return to his people. Still in the same year, the khagan, by the name of Abraham, sent an envoy. The delegate pled for the “old honor that the khagan had always enjoyed among the Huns.”

The conflicts between Avar dignitaries caused confusion among the Carolingian annalists. The designation *capcanus* in the *Royal Frankish Annals* soon blurred into *captanus*, *cap(p)anus*, *cabuanus*, and finally fell together with *caganus*, so that the Annales Mettenses call Abraham the “alter caganus.” Thus, it has often been assumed that Abraham simply was Theodore’s successor,

who had lobbied Charlemagne about his confirmation as a ruler and of his preeminence in relation to other princes.

However, the title kapkhan cannot be a mere error on the part of the *Royal Frankish Annals*, since it is attested among other steppe peoples. Among the Danube Bulgars the kapkhan (*kavchanos*) Isbul seems to have played such a prominent role in the first half of the ninth century that Beševliev saw him as a second prince next to the khagan. In the eleventh century the title had become the name of a clan, *tōn kopkhanōn*. In the Turkic Tonjukuk inscription there is a much-discussed mention of a *kap(a)khan khagan*; the sense of the text seems to be that in the absence of the khagan, Tonjukuk would assume the rule, and in his absence, the *kapakhan khagan* would be responsible.

Problematic as some of this evidence is, one conclusion can be drawn: kapkhan and khagan is not simply the same title, even if an analogy has also been suggested for some central Asian cases. The title kapkhan mostly defines a position of considerable power, but in the Bulgar case it becomes clear that it is subordinate to the khan. It occurs less frequently than other titles. The Frankish scribes clearly were not familiar with it. From the range of their spellings, *capcanus* represents the lectio difficilior and has to be accepted, especially as it comes from the *Royal Frankish Annals.* Had Theodore been khagan, the annals would have certainly used this by now familiar term. But it would seem that in 796, no khagan had been raised, and that the Avar Empire had disintegrated into regional principalities. Only under this assumption does Abraham's attempt at restoration in 805 have any meaning. The "honor antiquus, quem Caganus apud Hunos habere solebat" was not the title that kapkhan Theodore had held. Otherwise the annals would not have needed to emphasize that Abraham now obtained the totality of the kingdom according to their prior custom, "summam totius regni iuxtapriscum eorum ritum." The restoration of the khaganate was intended to reestablish the pre-796 hierarchy of dignitaries. Perhaps Abraham was Theodore's successor and strove for something higher. It is also conceivable that he governed a different group of people and wished to exploit the death of his rival in order to impose himself as supreme ruler.

Little can be deduced about the position of the kapkhan. It is possible that (like the *canizauci* in 811) he may have sought a prestigious new title on the Bulgar model, one not fraught with the memories of the Avar power struggles. The kapkhan title would have been very suitable for this purpose. It resonated with khagan and yet was distinct. It is equally conceivable that a kapkhan already existed before 796 and, for instance, ruled the eastern half of the empire. This view could find support in the fact that just around 804 the Bulgar khan Krum had marched up there, creating a *necessitas* that could very well have prompted the kapkhan's people to request new territory as far in the west as possible. For the kapkhan himself, at least, the journey to Aachen did not pay off. His death nullified any prospect of creating a "kapkhanate" around Lake Neusiedl, and the title disappeared from the sources. In 811 the annals once again name another title.

At the beginning of 805 the Christian kapkhan Theodore appeared in person before the emperor Charles at Aachen, "and requested that he grant him a place to settle between Savaria and Carnuntum, since he could no longer remain in his present place of residence because of the incursions of the Slavs."

This was the year of the Bohemian war, as grandly conceived as it was unsuccessful, and the Avar received a sympathetic hearing. The emperor granted the kapkhan's request and gave the Avar prince rich gifts on his return journey. But scarcely back at home, Theodore died [Pohl 2018, 262-387, вж. и срв. Николов 2002, 43].

Хронистите Теофан и Никифор разказват, че когато се разселвали синовете на Кубрат, четвъртият син, на когото името не споменават, преминал Дунав, дошел в Панония, която била тогава в ръцете на аварите, и станал подвластен на аварския хаган.

В така наречените „Чудеса на св. Димитър Солунски" се разказва между другото и за опита на българите Мавър и Кубер да завладеят с хитрост град Солун. [33] Ето какво се

разказва накратко: В аварска Панония се намирали много ромеи, отвлечени по време на грабителски набези в земите на Византия. Те живеели заедно с българи, които се намирали също в Панония. За техен общ началник аварският хаган бил поставил българина Кубер. Този българин решил да премине Дунав и да основе държава на византийска територия. Кубер използвал желанието на отвлечените ромеи да се завърнат по родните си места, вдигнал поверения му народ заедно с българите, отправил се към Дунав, където завързал сражение с преследващия го аварски хаган, победил го, преминал на византийска земя и се разположил на стан в т.нар. Керамисийско поле, днес навярно Прилепско. Кубер решил в един таен съвет с приближените си да обсеби Солун и да образува там своя държава [Бешевлиев 1981, 60-61].

Преминаването на Мануила Иваца на страната на Дѣляна уголѣмило още повече въодушевението въ България, и успѣхътъ на възстанието вземалъ все по-голѣми размѣри. Сега Петъръ Дѣлянъ отдѣлилъ една часть отъ войската си и подъ началството на кавхана си [2] я изпратилъ противъ Драчъ, за да довърши дѣлото, което бѣ почнато отъ Тихомира въ прибрѣжието на Адриатическо море. Кавханътъ сполучилъ да завладѣе Драчъ и привлѣкълъ населението на страната на Дѣляна. Самъ Дѣлянъ навлѣзълъ въ Тесалия и завладѣлъ гр. Димитриада на северния брѣгъ на Пегасийския заливъ (сег. Воло). [3] Тукъ той отдѣлилъ друга една часть отъ войската си и подъ началството на воеводата Антима я изпратилъ на югъ въ елладската тема съ цель да разпространи възстанието и въ срѣдна Гърция. Тя проникнала навѫтре въ Еллада и достигнала до стария градъ Тива, гдето излѣзълъ насреща ѝ Алакасевсъ, вѣроятно, управительтъ на темата. При Тива било дадено сражение, въ което ромеитѣ били обърнати въ бѣгство, и голѣмо множество тиванци били избити. [4] [Златарски 1972, 56].

Доста странно е цитирането на името ни в изложението, но липсата му в приложената библиография; повече от екстравагантно-парадоксално, без да е дори и минимално обектно-адекватно обаче е отъждествяването на каган и кавхан при следващия проучвател на проблема, да не говорим изобщо за „формирането на титлата кан чрез трансформиране на титлата каган“: *Кавханът е една от добре известните титли от епохата на Първото българско царство, а функционалността на обозначаваната с нея длъжност е добре осветлена от относително достатъчно изворови известия - недостатъчни за напълно изчерпателното ѝ осветляване, но много повече на брой от разполагаемите за други длъжности от административно-управленския апарат на ранносредновековната българска държава. Последното е особено валидно за една друга интересна титла - титлата каган, за която разполагаме с твърде малък брой известия. В настоящото изложение ще се спра конкретно не върху всяка една от тези длъжности и съответно титли - това не е и необходимо, те са относително активно анализирани от наши и чужди историци - а само върху някои аспекти на взаимоотношенията им.*

Двоичната владетелска институция у древните и ранносредновековните държави е феномен, чието широко, може би дори универсално разпространение е добре засвидетелствано в многобройни случаи и според мен не подлежи на дискутиране - разбира се, все още са sub discussionет неговият механизъм, детерминиращ богата инвариантност, и, разбира се, (до)изясняването на конкретноисторическите примери. Разглеждам титлите кавхан и каган като свързани с обозначаването на звената на двоичната владетелска институция, функционираща и у прабългарите и в епохата на Първото българско царство.

Длъжността на кавхана е системно проучена 1, систематизирани са данните и за евентуалното наличие на титлата и респ. длъжността на кагана у прабългарите, включително в периода на Първото българско царство. Трябва да се отбележи, че първата титла е изглежда специфично българска, докато титлата каган е използвана в редица

ранносредновековни държавности. Каганът е важна титла сред степните народи, обозначаваща заемаща централно място длъжност - една от длъжностите на монократичната институция 2. Наличната изворова информация за двете длъжности съдържа и податки за едно ново виждане върху тях, съгласно което като термини те са частично идентични, при пълна идентичност на назоваваната с тях реалия, въпреки приетата досегашна представа, че това са различни длъжности.

Доводите да се приеме, първо, присъствието на каганската институция у прабългарите, и второ, идентичността на кавхана с кагана, се заключават до следните най-общи съображения въз основа на преки или непреки известия:..

*От друга страна, нуждае се от по-нататъшен анализ перспективната според мене идея на Иван Добрев, че титлата каган може да бъде търсена в компонентата **кана** от съставната титла **кана-сю-биги,** както и в **канна** от също съставната титла **канна-таркан.** Кана в кана-сюбиги - развитие от изходното каган след изпадане на интервокалното **г?** Това допускане подкрепя изясняването на **канна** от съставната титла ***канна-таркан** като резултат от такъв именно езиков процес; вероятно това ще обясни и титлата (Magnus) Keanus в унгарския Аноним, обяснение, към което ще се върна отново в по-нататъшното изложение. В такъв случай се оказва, че прабългарите дават доста добро засвидетелстване на финалните лингвистични процеси, които водят до формирането на титлата кан чрез трансформиране на титлата каган.*

Действително, през XI век в изворите титлата кавхан е регистрирана неедноктатно именно като наследяема длъжност, поради което кавханите, известни от изворите за това време, са представени от Иван Божилов като фамилия - фамилията Кавхани, в която били проследими последователно поне две или три поколения 5. Впрочем, изричното известие за произхода на Георги Войтех от „рода на кавханите“ 6 ясно указва, че „род на кавханите“ съществува, докато изрично упоменаване на „род на хановете“ в изворите не се открива, и това състояние на наличната информация не може да се заобиколи с твърдението, че например Именникът указва такава родова наследственост на владетелите. При това, с оглед на известното ни за тази двойка длъжности у тюрко-алтайските народи може да се предположи, че е възможно да става дума за излъчването и на двете висши длъжности от един и същ род. Но така или иначе, известието на Продължителя на Йоан Скилица засвидетелства генеалогична система при длъжността на кавханите, което най-често е белег на върховната власт от монократичен тип, белег за династична наследяемост.

Идентичността на (кап)кагана и кавхана може да бъде потвърдена, макар и частично, и от преки данни на изворите...

Появяването в разказа на Продължителя на Теофан на хагана и имника – този своего рода български паралел на двойката длъжности рекс [сакрорум?] и магистер еквитис у римляните 14 - явно показва, че при похода от 921 г. Симеон действа чрез върховните длъжности във владетелската колегия и следователно походът съвсем не е второстепенен. Но с оглед занимаващия ни въпрос следва да се запитаме откъде идва „грешката“ у Продължителя на Теофан и у Скилица - да упоменат вместо кавхана титлата хаган/каган.

Според мен те не употребяват друга титла вместо кавхан, подведени от титлите съответно на аварския хаган или на хазарския кюндюх каган, защото всъщност липсват основания за актуализиране от тяхна страна на аварската или хазарската титла. Поради това според мене това известие на изворите има важната роля да представлява едно от малкото изрични известия за идентичността на кавхана и кагана. Разбира се, все още намирайки се в състояние sub discussionem.

Те споменават все пак каган, а не кавхан. Кавханът като титла „изчезва“ след упоменаването му в т. нар. първобългарски надписи и във византийските извори, синхронни на времето на Първото българско царство.

Несъмнено е едно - ако водачът на първото антивизантийско въстание от XI век, Петър Делян, е окачествен като каган от народно-паганистичната политическа култура (независимо от обстоятелството, че през XIII век не схващат тази категоризация като категоризация чрез титла), и ако водачът на второто антивизантийско въстание, Георги Войтех, е определен изрично като произхождащ от „рода на кавханите“, то това ще означава, че средновековното българско общество е виждало в кагана/кавхана владетел, който е легитимен да възглави начинанията с цел възстановяване на някогашната родна държавност [Йорданов 2020, 420-429].

Следните са съществено-основните моменти на прекалено претенциозното, но въпреки това и все пак не особено успешно-сполучливото, изобщо неразбираемото за лингвистите компаративисти и етимолози като същност, подход и метод, цели и задачи „историко-филологическо“(???) проучване на ттл. *кавхан* от Т. Славова [2010], единствено-безспорният авторитет за която в Прабългаристиката, кой знае защо, е отново славистката Антонина Делева, етимологията на която обаче е направо смехотворна: *Длъжностната титлата кавхан е свързана с конкретни военни, дипломатически и административни функции, които са подробно изследвани в историческата наука:*

1) като втори в държавната йерархия след владетеля кавханът е негов наместник, пръв съветник и довереник, понякога и съвладетел... съвладетелят (кавханът) е командвал войската в отсъствието на владетеля, а освен това е имал и дипломатически прерогативи. През първата половина на IX в. започва процес на ограничаване на неговите функции и засилване на монархическото начало в управлението на държавата, тъй като двувластието крие опасности за устоите на държавността. Странно е, че в множеството оцелели надписи от времето на Омуртаг никъде не се споменава кавханът, което би могло да се тълкува като намаляване на неговата роля от страна на владетеля. С централизацията и монархизацията на властта статутът на кавхана се променя – след Борис и Симеон той е само висш пълководец. Кавханът пряко и единствено е подчинен на върховния владетел, а всички останали длъжности са под негово разпореждане;

2) пълководец на войската, пръв военачалник. По времето на кан Крум, а вероятно и след това, кавханът командва почетното източно (ляво) крило на войската, доколкото посоката юг е била определяща за прабългарите - при основна посока юг лявата страна се пада на изток, а дясната на запад (Бешевлиев 1981a:37-39);

3) по-рядко (особено в сравнение с ичергу боила, вж. по-нататък) се изявява като участник във важни държавни преговори;

4) има и административни функции, свързани напр. с вътрешнодържавна строителна дейност.

Кавханът принадлежи към висшето боилското съсловие,... вероятно към великите боили, съставлявали владетелския съвет. Само едно лице може да носи кавханската изборна длъжност при управлението на даден владетел. За разлика от върховния властник (кана), кавханът не е наследствен владетел, макар че за по-късна епоха е възможно да е съществувала наследственост при заемането на кавханската длъжност, напр. след пленяването на кавхан Дометиан кавхан става брат му Теодор [август-септември 1015]. Титлата има дълъг живот в българската държавност - употребява се докъм втората четвърт на XI в.

Повечето изследователи посочват неясната етимология на титула. Някои от тях извеждат алтайски произход (< qарауап, qаруап) както на прабълг. καυχανος, καυκανος, така и на авар. сарсапus (Фехер 1928:38–39; Marquart 1929; Menges 1951:92; Sinor 1954;

*Beševliev 1963:160; Бешевлиев 1979:61). На тюркски успоредици се основава Гюзелев (Гюзелев 1966:152-153 [2007:108-110]), според когото титлата се състои от двете съставки qap = kau- 'близък, кръвен родственик' + qan = κάνας < χάνος 'владетел, кан' и означава 'най-близък на кана'. Гранберг обвързва прабълг. qapqan/qapxan със сттюрк. qap(a)γan 'избор' и с незасвидетелствания транзитивен глагол *qap- 'ловя, улавям, хващам с ръце, зъби и др.' (Радлов 2:403–404; Clauson 1972:580; Севортян 5:264), *qap-a- 'хващане, сграбчване; капан, клопка' (Радлов 2:420 qapqan 'капан, клопка, примка'), откъдето извежда значението 'изборен владетел', за разлика от върховния наследствен владетел (Granberg [forthcoming]:Dictionary: 79) 6 . Китайско-корейски паралели kap-kuan, ke-kuan предлага Рамстед, в които kap е 'първият, най-добрият, от първи ранг', ke –'велик', а kuan 'служител, управител', т.е. става въпрос за първия (великия) служител на кана (Ramstedt 1951, критика на това мнение у Гюзелев 1966:155 [2007:106] и Симеонов 1981, 2:33–34). Трета гледна точка, свързана с иранските езици, съдържа етимологията на Алтхайм, според когото и καυχάνος, и χαγάνος съответстват на иран. qawγan, qawkan (qaw 'княз', сев. изт. перс. диал. kavay, югозап. перс. диал. kay), а първоначалната заета от иранско старотюркска форма е kav kavan > kavakan 'шах на шаховете, цар на царете', което обаче противоречи на функциите на кавхана (Altheim 1951:96, вж. критика на това мнение у Гюзелев 1966: 150-151 [2007: 104-105]; Шервашидзе 1990: 83-84).*

Именно от καυχανος, καυκανος могат да се изведат оцелелите славянски съответствия ***кавханъ, кавьганъ,*** *в които оби чайно за старобългарски дифтонгът αυ е предаден с* ***ав,...*** *...можем да допуснем и друга възможност, а именно в прабълг. кау-,* ***кав-*** *(от καυχανος, καυκανος,* ***кавханъ, кавьганъ****) да се крие незасвидетелстваният сттюрк. глагол *qav-, означаващ извършване на съвместно действие, запазен в деривати като qavir- 'нося/донасям, доставям заедно (с някого), събирам', qaviš- 'свързвам се, обединявам се заедно (с някого), съединявам се, събирам се, заедно (с някого) достигам до, идвам заедно (с някого)', qavišiγ, qavišmaq 'съединение, обединение' (ДТС 1969:436-437; Clauson 1972:585-588; Радлов 2, 1:469, 471-472)? Тогава в прабълг. καυχανος,* ***кавханъ*** *бихме могли да видим лице, което управлява заедно с кана като съуправител, съвладетел в съзвучие с тюркската доктрина за двойните владетели* [10-15].

В приблизително-повърхностните, пък даже и твърде странните представи за прабългарите и прабългарския език, както и за нивото, методите, целите и задачите на етимологичното проучване, на Ts. Stepanov [2014] ттл. *kaukhanos/kaucanos* има краткотраен живот, защото е в употреба след Християнизацията на Дунавска България през 865 г. до 1070 г.; в българската аристократична среда тя има военна, административна и дипломатическа функция; според някои автори кавханът е съвладетел на върховния български хан, но по мое мнение той е само командващ войската, когато владетелят не може да я ръководи. Преди появата на студията на Т. Славова са налице редица етимологични хипотези, поради което ние се съгласяваме с нея, че титлата има повече от една възможни етимологии; елемента *кав-* тя го извежда от незасвидетелствания старотюркски глагол **qav-*, обозначаващ да се прави нещо заедно с някой друг, *qavir-* 'bring, collect', *qaviš-* 'to unite', *qavišiγ, qavišmaq* 'unification'. По мое виждане учените ще трябва да почакат да се появят нови доказателства, за да приемат с доверие хипотезата на Славова, проблемът очевидно изисква интензивен дебат [120-121].

Следните редове предлагат не само един сравнително висококвалифициран преглед на съществуващите до времето на автора етимологизации, но така също и достатъчно пълна представа за неимоверните трудности, пред които се изправя научното дирене, когато не се познават в достатъчна степен не само езикът, но и историята на прабългарите, особено в аспекта на техните контакти и взаимодействия с персите и персийския език: Achtmal allein auf den Protobulgaren-Inschriften in griechischer Sprache findet sich, korrekt griechisch flektiert,

allein oder als zweiter Bestandteil eines zusammengesetzten Titels die Amtsbezeichnung des Kavkhans: kaucanoV; die gleiche Form oder eine der verschiedenen Varianten [34] findet sich auch sonst wiederholt in byzantinischen Quellen und an zumindest einer Stelle auch als Name eines vornehmen Bulgaren-Geschlechts. [35] Für Besevliev [36] ist kaucanoV „identisch mit dem alttürkischen *qapgan* und dem awarischen *capcanus*" in den sog. Annalen Einhards, und ähnlich urteilen viele andere. Dieser protobulgarische Titel /qavqan/ ist nun von verschiedenen Forschern auf verschiedene iranische Grundformen zurückgeführt worden [37]: Hans Heinrich Schaeder [38] hatte, offenbar als Vorreiter auf diesem Weg, eine mitteliranische Ausgangsform parth. oder sogd. **kāvakān* „königlich" angesetzt, die er von parth. *kəv* /kaw/ herleitete. Bezeugt ist aber eine solche Ableitung in entsprechender Bedeutung [39] nirgendwo im gesamten iranischen Sprachbereich, und das parthische Grundwort hat überall die Bedeutung „Riese", nicht „König". Diese Deutung hat dann Oswald Szemerenyi [40] später insofern modifiziert, als er eine Phrase **kāvkāvān* „König der Könige" zugrunde legte, deren zweites Glied früh kontrahiert worden und die dann überhaupt zu einem einzigen Wort zusammengewachsen sei. Daß der Großkönigstitel mittelpers., parth. šā*hān šāh* „König der Könige" diesen Gedanken hervorgerufen hat, liegt auf der Hand. Aber gerade die Wortfolge in diesem Titel mit dem nachgestellten nomen regens zeigt auch, daß das postulierte **kāvkāvān* uniranisch ist. Szemerenyi hat deshalb diesen Vorschlag später selbst mit vollem Recht zurückgezogen [41] und im Prinzip wieder der Schaederschen Herleitung den Vorzug gegeben, nur daß er jetzt **kāvikāna*-ansetzte. Dies haben Altheim und Stiehl [42] als Bezeichnung für die „Nachkommen eines **kāviya*; eines '*Kāvi*-entsprossenen'" verstanden; *kavi*- (-avest. *kauui*-) ist bei den Zoroastriern bekanntlich der Name einer vorzeitlichen Herrscherdynastie. Konstruiert wird hier sozusagen eine doppelte Patronymikonbildung, die einmal durch die Vṛddhi-Stufe **kāvi*- von zugrundeliegendem *kavi*- und zum ändern durch das Suffix -*kān* charakterisiert ist, das für gewöhnlich eben nicht mit Vṛddhi gekoppelt auftritt. Dies ist natürlich von der Morphologie her unhaltbar und wirkt so, wie wenn ein Grieche den Atreus-Sohn und Tantalos-Nachkommen Agamemnon als *Tantal-id-ioV oder gar als *Tantal-id-iadhV bezeichnen wollte. Vielleicht haben Altheim und Stiehl dies selbst gefühlt, als sie als Alternative [43] eine Rückführung auf mitteliran. **kāvakān* „Nachkomme des Schmiedes Kāvak" vorschlugen, jenes sagenhaften Schmiedes mittelpers. *Kāvak*/neupers. *Kāvah*, der im iranischen Nationalepos eine Rolle spielt: Dort trägt auch der Held *Qāran* das entsprechende Beiwort *kāvgān* bzw. *kāviyān*. [44] Für einen Herrschertitel ist auch dies nicht plausibel, und vor allem findet sich im Iran nirgends eine solche Form in dieser Funktion. Es heißt doch gewiß, dem Zufall zu viel zuzumuten, wenn man annehmen wollte, daß ein Titel wie kaucanoV, alttürk. *qapgan*, (wenn dies überhaupt identisch ist) c*agan*, mongol. *qagan* usw. „Khan, Kaiser" in zahllosen Turksprachen vom Orchon bis zur Marica reich bezeugt ist, [45] aber im Iranischen, wo er zu Hause sein soll, nicht die winzigste sicher nachgewiesene Spur hinterlassen habe. Erschwerend kommt hinzu, daß die ältesten Belege für c*agan* schon viel früher, nämlich in chinesischen Quellen des 3. Jahrhunderts n. Chr. zu finden sind. [46] Da liegt es doch viel näher, nach einer Erklärung in den Turksprachen selbst zu suchen, wie es insbesondere Denis Sinor [47] getan hat, oder wiederum eine Entlehnung von den vortürkischen Herren der Steppe anzunehmen, wie es Gerhard Doerfer [48] tat; dessen Resümee über die auch lautlich problematische These iranischer Herkunft lautet [49]: „Es scheint also, daß sich aus den iran[ischen] supponierten Formen weder tü[rkisch] *qagan* (oder vielmehr c*agan*), noch tü[rkisch] *qapgan* erklären läßt." [Schmitt 2010, 5-6].

Kapgan unvanı Iranî bir lehçe olan Sogdca'daki **“k'wy“** ile Türkçe **“qan“** unvanından mürekkep sayılmaya veya daha eski iranî bir kelime olduğu tasavvur edilen ***kaviya** (*kavikan) sözüne bağlanmak istenmiş ise de, kelimenin Türkçe **“kap“** + (kapmak, yakalamak, kapan) **“qan“**dan ibaret olduğu ve terim olarak **“fâtih“** mânasını ifade ettiği şüphesizdir [Donuk 1988, 28-29].

Най-близко до точното определяне произхода на първата съставка *кав-* на прабългарската длъжностно-рангова ттл. *кавхан* е стигнал F. Altheim [1951, 96], етимологизацията на когото обаче се характеризира с няколко много съществени недостатъка: **1.** Не е ясно културно-исторически кога, къде и как първоначално заетата от неясно кой точно ирански език, и то при условие, че такава сложна дума не е засвидетелствана в нито един речник на иранските езици, старотюркска форма *kav kavan* се заема в старотюркските езици и след това от тях пък преминава и се заема и в българските аварски език и болгарски езици. **2.** Ако иран. *qawγan/qawkan*, където *qaw* „княз“, а *kan* „шах“, то какви точно са в случая синтактико-семантичните процеси и връзки, за да се достигне до комплексно-резултативното значение „шах на шаховете, цар на царете“. **3.** Ако все пак сложносъставната лекс. *qawγan/qawkan* наистина има резултативното значение „шах на шаховете, цар на царете“, то защо тогава, в административно-политическата йерархия на българската държава кавханът не стои по-горе, а точно обратното, той е по-долу от хана? [вж. и срв. Гюзелев 2007, 104-105]. Подобно е положението между впрочем и при китайската етимология на G. J. Ramstedt [1951], където „sinokor. *kap-kwan* 甲官 d. h. *kap* 'the first', 'the best', 'ersten Ranges' und *kwan* 'Beamter', *qapqan* 'Erster Kuan'“ [65-66].

По време на миграцията си на запад, българските племена и народи започват да проникват в Средна Азия към началото на Новата ера. По този начин те поставят началото не само на Великото преселение на народите, но така също и осъществяват до край българизацията на Средна Азия. По тези земи българските племена и народи в продължение на 4-5 века навлизат във възможно най-близко-тесен и интензивен етнолингвистичен контакт и взаимодействие с ахеменидските, а след това и със сасанидските перси, стигащ даже и до сключването на голям брой династични бракове, като по принцип персийските царе и князе се женят за българки, поради тяхната голяма хубост и красота, без при това да са изключение и случаите, когато по чисто политически съображения за жени на български ханове се дават и персийски принцеси.

През 605 г. западните тюрки реорганизират двете си крила от племенни обединения, начело на които назначават за главнокомандващи войските шадове или князе. За шад на най-западното от всички десни племена, известно при тях като оногури, те назначават княз Курт, името на когото чрез тюркутското *böri* „вълк“, те си превеждат като Böri Shad, който при това е и от по-ранното и много по-старо, европейското коляно на рода Дуло.

В качеството си на упълномощен от западнотюркския каган, шад, т.е. главнокомандващ най-западното крило от войските на каганата, хан Кубрат обявява всеобща мобилизация, напълно самостоятелно-еднолично комплектува войската си от всички племена и народи на Кавказ; планира, ръководи и лично на предната бойна линия взема най-дейно участие в бойните действия, като същевременно и провежда наказателна военна кампания дълбоко в територията на противника; от името и в полза на Ираклий води преговорите с персийския цар Хосров II, именно от когото по възможно най-достоверния път и начин стават известни не само най-близко-тесният и интензивен етнолингвистичен контакт и взаимодействие на българите със сасанидските перси, но и династичните бракове между българи и перси: *А в канун тридцать седьмого года [царствования] того же Хосрова царь севера отправил обещанное войско под предводительством племянника своего, которого, ввиду его княжеской власти, называли Шатом.*

Разбив лагерь у реки Аракс, он отправил гонцов к великому царю Хосрову оповестить, что он вступил в союз с императором и прибыл ему на помощь. Вот копии посланий, которыми они обменялись: «Если ты не отвратишь лицо свое от императора ромеев и не вернешь ему все земли и города, которые ты отнял у него силой, и не отпустишь обратно всех пленных из его страны, которых ты в настоящее время держишь у себя вместе с древом Креста, которому все народы христианские поклоняются и которое прославляют,

и если не выведешь ты все свои войска из его пределов, то слушай, что говорит царь севера, владыка всей земли, царь твой и царь всех царей: я обращу лицо мое в твою сторону, о ты, наместник Сирии и за одно зло, которое ты причинил ему, я отплачу тебе вдвое. С мечом своим в руках я пройдусь по всем твоим пределам, как ты прошелся с мечом твоим по его пределам. И не прощу тебя, и не замедлю я исполнить все так, как говорю тебе».

Тогда, услышав все это от гонцов, великий царь Хосров двинулся как поток или как лев на охотников, или как медведица, у которой убили медвежат. И хотя он хорошо видел, как они объединились и ополчились на него, но по дальновидности своей не показал ничуть своего страха или робости перед ним, но ответил ему гордо, с великими угрозами: «Пойди, скажи царю своему и брату нашему, что с давних пор род ваш был чтим и почитаем предками моими и мною так же как род брата любезного, и мы с сыновьями и дочерьми сроднились друг с другом. И ныне не должно и не пристойно тебе оставлять своих же и повиноваться словам слуги моего, удальца ромейского». С этим туркан и вернулся в свою страну [Каланкатуаци, 77-78,105; Добрев 2019, 206-224].

Пак през тази епоха и в условията на същия етнолингвистичен контакт и взаимодействие, отделни ирански семейства, пък даже и цели родове и племена се присъединяват, а впоследствие се и инкорпорират и интегрират в български родове и племена. По този начин те привнасят и закрепват в българския език, антропология, материална и духовна култура не само отделни елементи, но дори и цели комплекси от своя език, антропология, материална и духовна култура. Така иранските племена и народи, и в частност персите от Средна Азия, през периода I-VII в. оказват върху прабългарите своето дълготрайно-благотворно влияние и въздействие, в резултат на което прабългарите оногури специално излизат от този етнолингвистичен контакт и взаимодействие и се появяват на границата на Европа вече като частично иранизирани тюрки. Доколкото обаче тази иранизация е под и преди мярата за етнолингвистическа трансформация, преобразуване на дадена народност, едва след която се стига и до новото качество под формата вече на друг и напълно различен етнолингвистичен обект, то и след частичната иранизация на прабългарите, те съхраняват и продължават да носят своите първично-изконни, собствено-специфични български етноидентифициращи и диференциращи черти и особености на техния език, материална и духовна култура и расово-антропологичен тип или което е същото, те и след тази частична иранизация си остават и продължават да бъдат все българи или български етнос.

В процеса и по време на тази частична иранизация социално-ръководното равнище на прабългарите оногури се преструктурира и от едноелементно и хоризонтално-плоско се превръща в двуелементно и вертикално-йерархично, при което новото социално-ръководно лице заема и съответно второто и по-долно равнище на военно-административната йерархия или казано още по-просто и ясно, ханът на племето се сдобива с помощник или заместник.

Лингвистико-номинативната експликация и репрезентация на този вътрешно-социален процес се осъществява чрез присъединяването към китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *хан* на средноперсийската длъжностно-рангова ттл. *кав* „племенен вожд; княз; цар“ от срперс. *kaw/kay; Kav* ‘valiant, prince’ ~ Avestan *Kavi/Kawi* „König“; *Kav Nēvak* means ‘Lord Brave’, *kav* being the Eastern Iranian title *kavi-*; *Kav-Xusrav-Šād* 'Kay Khosrow the happy'; ефт. *γwβ* „правител; князь“ от согд. *γwβ - γwβ tδwn knwn βγ’nwt* - Правител *тудун*, опора Божественного закона. Подобно на согд. *xwβ twrnyn* „правител Турана“ и обратно на ефт. *twrnyn xwβ* „правител Турана“, особено добре видно и от ефталитската тамга, която е същата като алхонските тамги № 6,12,18 и др. (Дж. Я. Ильясов), подчинителната синтактична връзка между двете лексеми се реализира не по правилата на прабългарския синтаксис, според който персийската лексема трябва да се разположи във втора позиция, примерно като **хан-кав* „ханов/ханski княз, княз на хана“, а по правилата на персийския синтаксис, според който персийската лексема се разполага пред прабългарската

и двете се свързват посредством съединителната гласна *-ī,* т.е. *кав-ī хан,* което пак има значението „ханов/ханski княз, княз на хана“. С течение на времето и на прабългарска езикова почва съединителната гласна губи смисъл и оправдание, изпада и така се получава прабългарската и персийската едновременно по произход, двуелементната или сложносъставната по структура прабългарска длъжностно-рангова ттл. *кавхан: У древних*

арийских племен (протоиндоиранцев) Кавием, по-видимому, назывался племенной вождь, который одновременно выполнял функции жреца во время ритуальных и культовых церемоний. В индоиранскую эпоху Кавием именовали «стихотворца-прорицателя» - особое сословие жрецов. С авестийского «кави» переводится как «чуять». Титул Кави был родовым. В значении «племенной князь» термин «Кави» вошел в «Гаты», а «Младшая Авеста» («Яшты») и пехлевийские источники причислили Кави к дэвам. Одновременно с этим слово «Кави» было переосмыслено как царский титул. Таким образом, «Авеста» знает два омонима: Кавии - правители, придерживающиеся «девовских» (не зороастрийской) религий, и Кавии (среднеперс. Кейи) - цари полулегендарной династии Кеянидов. Вопрос об историчности династии Кеянидов до сих пор остается спорным. Одни исследователи считают, что легенды о царях этой династии основаны на исторической действительности, а другие настаивают на том, что легенды о них вымышлены зороастрийским жречеством для противопоставления праведных Кеянидов подлинным неправедным царям разных эпох [Ходжаева 2017, 242].

Первый период - авестийский. Первая половина I тыс. до н.э. Древнейшим известным науке титулом правителей Средней Азии был, вероятно, кави, как считают исследователи, означающий царей Бактрии или Дрангианы в доахеменидское время. Именно при дворе одного из таких кави - Кави Виштаспы, которого зороастрийская традиция упорно связывает с Балхом (Бактрами), начал свои проповеди Заратуштра. И. М. Дьяконов считал, что первоначально кави было прозвищем «стихотворец, прорицатель», лишь потом превратилось в нечто подобное царскому титулу. По мнению В.А. Лившица, титул кави носили вожди по преимуществу кочевых племен, враждебных зороастрийской общине. Этот титул, упоминаемый в Гатах, восходит, по его мнению, ко времени индоиранской общности, т.е. по крайней мере ко II тыс. до н.э. Кави были также верховными жрецами племени, тем самым совмещая религиозную и светскую власть. Следовательно, уже на ранней стадии развития первые государственные объединения, во всяком случае, на юге Средней Азии, были теократического характера. Эта традиция сохранялась и в более позднее время, к примеру, в Кушанском государстве, найдя свое воплощение в иконографии монет, где царь изображен перед алтарем огня, выполнявшим жреческие функции. Как считает В. А. Лившиц, в иранской мифологии кави - «добрые князья», покровители Заратуштры и зороастризма. Он полагает, что титул кави был более высоким, нежели только вождь племени.

От титула кави происходит название второй легендарной династии восточноиранских народов Кавианидов, основателем которой был некий Кави-Кавата (в Шах-наме - Кей-Кобад), в имени которого сочетаются титул - кави и имя Кавата. Но могли ли правители Средней Азии в первой половине I тыс. до н.э. носить титул царь? Сведения местных источников, в том числе Авесты и древнеиранского эпоса, в этом

отношении недостаточно аргументированы. Однако интересные данные можно извлечь из древнегреческих источников, описывающих события VII-VI в. до н.э., т.е. в доахеменидский и раннеахеменидскиепериоды.

Так, согласно Ктесию «саки стояли вне сатрапий», их возглавлял царь, в греческой передаче «басилевс» Кидрей, муж легендарной Зарины, правивший, вероятно, в VII в. до н.э., он носил титул «басилевс», т.е. царь. Аморг, предводитель саков в войне с Киром, т.е. во второй половине VI в. до н.э., и предводитель дербиков Аморей имели тот же титул. Басилевсом назван и правитель Бактрии Оксиарт. О том, что греки хорошо понимали различия в иерархии титулов правителей Средней Азии, свидетельствует уже тот факт, что правитель Парфии Мермер назван просто династом, а правитель племени бар61каниев Астиал архонтом,т.е. титулами, по своей иерархической значимости стоявшими ниже, чем басилевс.

Таким образом, можно утверждать, что в доахеменидское время, по крайней мере, правители саков и Бактрии носили царский титул, и их государства, возможно, именовались царствами. Из этого следует, что титул кави бытовал в это время и был равнозначным греческому титулу басилевс.

Как титул кави фигурирует и в более позднее время. Так, на медных монетах с изображением жертвенника т.н. «туранской» серии IV-V в. н.э., обращавшихся в Бухарском оазисе, справа от него помещено слово кави. На бухархудатских монетах VI-VII вв. н.э. перед лицом царя имеется надпись - pwy'r xwb k'w – которую обычно переводят как «государь Бухары царь», где xwb передает титул «государь», а k'w - царь.Таким образом, титул k'w = кави, kaw, вероятнее всего, был местного среднеазиатского происхождения и бытовал в отдельных областях почти полторы тысячи лет. Аналогичный сдвоенный титул, но иранского происхождения - xwb k'w - правитель-царь, где титул xwb-xwt'w эквивалентен титулу MR'Y, а k'w - MLK', появляется на бухархудудских монетах в V в. н.э. и бытует вплоть до VII-VIII в. н.э.

В III-IV вв. н.э. почти на всей территории Среднеазиатского Междуречья по отношению к правителям употреблялись прежние арамейские титулы MR'Y и MLK', иногда в двойном сочетании, как в Хорезме, MR'Y MLK'. Исключение составляли только Бухара и Северный Тохаристан. В Бухаре на медных монетах IV в. н.э. с изображением жертвенника употреблялся очень древний титул k'w.

В Тохаристане, как и в его северной части, завоеванном Сасанидами, возможно, при Шапуре I (241-272 гг.) преобладающее значение по отношению к правителям занимает титулатура на среднеперсидском языке. Тохаристан, составивший при Сасанидах особую область, управлялся в это время правителями, которые в легендах на сасанидо-кушанских монетах именуются: kws'n MLK' - царь кушан, RB'KWS'n MLK'n - Великий царь кушан и RB'KWS'n MLK'n MLK' - великий царь царей кушан. На кушано-сасанидских монетах те же титулы, но на среднеперсидском языке: вместо Shaonanoshao Koshono – Ozorko Koshono Shohonoshoho, или Ozorko koshono Shoho «Великий царь царей кушан», или «Великий царь кушан».

Таким образом, анализ эволюции титулатуры правителей Среднеазиатского Двуречья показывает, что титул «царь», если таковым считать титул «кави», применяется к ним уже в начале I тыс. до н.э. Затем в его применении наступает большой перерыв: на юге до середины II в. до н.э., на севере, в Хорезме, до конца IV в. до н.э., связанный с господством в этой области иноземных династий, в середине VI в. - конце IV в. до н.э. Ахеменидов, а затем на юге с конца IV в. до н.э. до второй половины II в. до н.э. – правителей эллинского происхождения. Только в конце третьей четверти I в. до н.э. во главе созданного тогда же древнехорезмийского государства становится правитель, носивший титул царь. Титул «царь» и «царь царей» носили и греческие правители Бактрии, по-видимому, до начала III в.

до н.э. владевшие и Согдом. Правителей остальных владений в Среднеазиатском Двуречье, начиная со второй половины II в. до н.э., т.е. после падения Греко-Бактрийского царства и установления здесь власти правителей юечжийского происхождения, имели титул MR'Y (в Согде, Бухаре, Чаче), иерархически стоявший ниже титула «царь» MLK' или XWB [Ртвеладзе 2005, 59-68, вж. Добрев 2017а, 222-260, вж. и срв. Justi, 160; Бабаяров 2019, 37-41; Гюзелев 2007, 102-110; Ильясов 2006, 99-121; Йорданов 2015, 228-236; Камолиддин, Бабаяр 2006, 8; Основы иранского языкознания 1981, 59-60; Шервашидзе 1990, 83-84; History of Civilizatıons 1996, 390-393; Tekin 1987, 46-47; User 2010, 10].

Българските племена и народи излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна военно-политическа и геостратегическа сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. От тях българите научават, възприемат или заимстват строежа на стени, гледжосването на керамични съдове, леенето на чугун, дестилацията на спирт, дванадесетгодишния циклов календар, особено показателните за достатъчно високо цивилизационно-културно равнище думи *книга* и *буква* със съответните им предмети, обозначаващите и наименоващите отделните съставки на йерархически стратифицираната вътрешно-социална организация титли като *бан, жупан, таркан, хан, каган, тигин* и др.

Китайската по произход прабългарска длъжностно-рангова ттл. *каган*, лат. *cagan*, гръц. *χαγάν/κανα* има за основа дркит. **γwāŋ-γwāŋ;* длъжностно-ранговата ттл. *хан* води своето начало от кит. *kuan* или *γwã*. Производната на тази основа длъжностно-рангова ттл. *кавхан* е образувана по правилата на персийския синтаксис с помощта на средноперсийската ттл. *кав* „племенен вожд; княз; цар".

И З Т О Ч Н И Ц И

Багренородни - Константин Багренородни. - Гръцки извори за българската история, т. V. София, 1964.
Багрянородный - Константин Багрянородный, Об управлении империей. Интернет, 2018.
БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.
БКРСл - Большой китайско-русский словарь. Москва, 1983.
ГрИзв - Гръцки извори за българската история, т. 1, 2, 5, 6. София, 1954, 1958, 1964, 1965.
ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.
ЭСМнгЯз - Г. Д. Санжеев и др., Этимологический словарь монгольских языков, т. 1. Москва, 2015.
ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков-а-с. Москва, 1974-2000.
ЭСЧвЯз - В. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
ЭСЧвЯз-Ф - М. Р. Федотов, Этимологический словарь чувашского языка, т. 1-2. Чебоксары, 1966
Дуклянин - Летопись попа Дуклянина. Интернет, 2020.
Каланкатуаци - Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк. Интернет, 2019.
ЛтИзв - Латински извори за българската история, т. 1,2,3,5.1. София, 1958, 1960, 1965, 2001.
Продолжатель - Продолжатель Феофана, Жизнеописания Царей. Интернет, 2015.
ПРСл - Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь. Москва, 1960.
СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.
ССТМЯз - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, т. 1-2. Ленинград, 1975.
Старостин - С. Старостин, Запрос к базе данных Китайские иероглифы. Интернет, 2020.
Сыма - Сыма Цян, Исторические записки Ши Цзи, ч. 1-4. Интернет, 2012.
Фасмер - М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.
Чжэн - Вэй Чжэн, История династии Суй. Интернет, 2017.
Clauson - Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
DcSlRm - Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-românne. Bucureşti, 1981.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
Doerfer - G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963; Band II-III: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965.
EtDOldChin - Axel Schuessler, Etymological Dictionary of Old Chinese. Honolulu, 2007.
EtMgnRm - Petriceicu-Hasdeu B., Etymologicum Magnum Romaniae, t. 1-3. Bucureşti, 1976.
Gombos - Gombos A. F., Catalogus Fontium historiae hungaricae, t. 1-3. Budapestini, 1937-1938.

Hudud - V. Minorsky, Hudud al-'Alam. The Regions of the World. Internet, 2019.
Justi - F. Justi, Iranisches Namenbuch. Internet, 2010.
MnEnDc - Mongolian English Dictionary. - Internet, 2003.
Moravcsik - Moravcsik Gy., Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica, Band 1-2. Berlin, 1958.
Skok - Petar Skok, Etimologijski rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga 1-3. Zagreb, 1971-1988.

Ц И Т И Р А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

Бабаяров Г. Б., Государственный строй Западно-Тюркского каганата. Ташкент, 2012.
~*~Монеты Самарканда с надписью „правитель Турана каган“ (Раннее Средневековье). - Согдийский сборник, вып. 6. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане. Mauritius, 2019.
Бакалов Г., Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). София, 1955.
~*~За някои особености на българската ханска титулатура. - Векове, 1981, № 2.
Барфилд Т. Дж., Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э.-1757 г. н. э.). Санкт-Петербург, 2009.
Баскаков Н. А., К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. - Turcica et Orientalia. Studies of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday. Istanbul, 1987.
Бернштам А. Н., Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). Интернет, 2008.
Бешевлиев В., Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.
~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
Божилов И., Гюзелев В., История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.
Владимирцов Б. Я., Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Москва, 1989.
Владимірцовъ Б., Турецкіе элементы въ монгольскомъ языкѣ. Интернет, 2015.
Георгиев П., Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). - Исторически преглед, 1992, № 8-9.
Гюзелев В., Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство (VII-XI в.). Пловдив, 2007.
Добрев Ив., Прабългарското ханско име **Ѩвитоχол.** - 50 години специалност Тюркология в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. София, 2004.
~*~Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
~*~Прабългарското име на цар Борис Кръстител. - Български изтоковедски изследвания. София, 2006.
~*~Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суфикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. - Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. София, 2007.
~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.
~*~Персийската по произход прабългарска титла „багаин” в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2016.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017a.
~*~Спасяването на Светия Кръст Господен от страна на българите на хан Кубрат. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.
Дыбо А. В., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва, 2007.
Егоров В. Г., Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, ч. 1. Чебоксары, 1954.
Жумаганбетов Т. С., Власть кагана в древнетюркской государственной организации. Интернет, 2017л
Златарски В., История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София, 1970.
~*~История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. Томъ II. България под византийско владичество (1018-1187). София, 1972.
~*~История на българската държава през Средните векове, т. 3. София, 1994.
Ильясов Дж. Я. Заметки о некоторых среднеазиатских тамгах. – Записки Восточного отделения Российского археологического общества. Новая серия, т. II (XXVII). Санкт-Петербург, 2006.
Йорданов Ив., Образа на владетелите върху печатите от Първото българско царство (681-971). Интернет, 2014.

Йорданов Ст., Епизод от етнокултурната история на прабългарите в Северното Причерноморие (хунският владетел Грод и християнизацията на кутригурите). - Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 3. Велико Търново, 1994.

~*~Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. II. Ханът / канът в титулната практика и социално-политическата действителност на средновековното българско общество. - Епохи, т. XXIII.1, 2015.

~*~Още за механизма на политическата криза в българската държава през VIII в. - Епохи, т. XXVI.1, 2018.

~*~Още за кавханите в епохата на Първото българско царство. - Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Велико Търново, 2020.

Камолиддин Ш., Древнетюркская топонимия Средней Азии. Интернет, 2018.

Камолиддин Ш., Г. Бабаяр, К вопросу о титулатуре доисламских правителей Чача. Интернет, 2006.

Кляшторный С. Г., Д. Г. Савинов, Степные империи древней Евразии. Интернет, 2012.

Крадин Н. Н., Империя Хунну. Москва, 2001.

Кубатин А. В., Система титулов в Тюркском каганате: генезис и преемственность. Ташкент, 2016.

~*~Обязанности и функции каганы как главы государства в Тюркском каганате. - Шарқшунослар Анжумани, 16-сон. Тошкент, 2020.

Кънев Н., Четири непубликувани оловни печата от района на Шумен. Интернет, 2016.

Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.

~*~Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары, 2014.

Маджаров Дж., Функция и семантика на ритуала по издигане на главен жупан при неговото назначаване през IV-XX век в Кралство Унгария. - MEDIAEVALIA. QUOD DEUS VULT! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013.

Маенхен-Гельфен О. Дж., Мир гуннов. Исследования их истории и культуры. Интернет, 2016.

Малявкин А. Г., Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.

Мариам. Интернет, 2010.

Менгес К. Г., Восточные элементы „Слове о полку Игореве“. Ленинград, 1979.

Милев А., Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966.

Минкова М., Ив. Иванов, За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха. - България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм *Пътуване към България*. - Шумен, 17-19.05. 2012 г. Интернет, 2016.

Москов М., Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988.

Николов Г. Н., Хан и кавхан в България през VIII в. - Българи и унгарци - 1000 години заедно. Будапеща, 2002.

~*~Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София, 2005.

Основы иранского языкознания.
-Древнеиранские языки. Москва, 1979.
-Среднеиранские языки. Москва, 1981.

Попконстантинов К., Епиграфски бележки за Иван, царсимеоновият син. - Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, т. 3. Велико Търново, 1994.

~*~Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, № 1-4.

Ртвеладзе Э., Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. Ташкент, 2005.

Руссев Н. Д., Северо-восточные владения Дунайской Болгарии VII-X вв.: история и погребальные памятники. Интернет, 2018.

Рънсиман Ст., История на Първото българско царство. София, 1993.

Серебренников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.

Симеонов Б., Титульная практика в ханской Болгарии: Происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Linguistique Balkanique, XXIV.3, 1981.

Сисорна К., Хунны и Тюрки : Huns and Türks. Интернет, 2012.

Славова Т., Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010.

~*~Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.

~*~Титулът таркан - почетно звание и/или длъжност? Интернет, 2018.

Соловьёв А.И., Великое переселение народов. Интернет, 2014.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва, 2006.

Степанов Ц., Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII-ср. IX в.). София, 1999.
Таскин В. С., О титулах шаньюй и каган. - Mongolica. Москва, 1986.
~*~Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Интернет, 2017.
Тукешева Н. М., Статус носителя титула «каган» в потестарно-политической структуре тюркского общества. Интернет, 2017.
Тишин В. В., К методике прочтения памятников рунической письменности восточноевропейского ареала (на примере легенд серебряных дирхамов с руноподобными знаками). - Хазарский альманах, т. 15. Москва, 2017.
~*~Фрагмент китайского источника о тюркской титулатуре (перевод и комментарий). - Восток (Oriens), 2019, № 3.
Фехеръ Г., Влияние на българската черква в Маджарско. - Сборникъ в честь на Василъ Н. Златарски. София, 1925.
Хелимский Е., Тунгусо-маньчжурский языковой компомент в аварском каганате и славянская этимология. Интернет, 2003.
Ходжаева Н. Дж., Историческая география Центральной Азии в доисламский период. Душанбе, 2017.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Altheim F., Attila und die Hunnen. Baden-Baden, 1951.
Babayar G., "Tegin" Unvanlı Batı Türkistan Yöneticileri Hangi Soydan İdiler? - Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2020, Cilt 2.4.
Babayarov G., A. Kubatin, Old Turkic Titles and Epithets in Turko-Sogdian Coins of Central Asia. - Проблемы древней и средневековой истории Чача, Выпуск 6. История, Археология, Нумизматика. Mauritius, 2020.
Bailey H. W., Indo-Scythian Studies. Internet, 2011.
~*~Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Chen S. Some Remarks on the Chinese „Bulgar". - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 51, № 1-2, 1998.
~*~Multicultural China in the Early Midle Ages. Pennsylvania, 2012.
Choi H.-W., Eski Korece'de Türkçe Ödünç Kelimeler. İnternet, 2016.
Cosmo N. Di, Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archeological Evidence. - Nomad Aristocrats in a World of Empires. Wiesbaden, 2013.
Csornai K., Where Huns´ Blood Drew. The Xiongnu. - Journal of Eurasian Studies, vol. I.3, July-September 2009.
Dobrev I., İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. - Türkologia, 2015, № 4.
Donuk A., Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler. İstanbul, 1998.
Floor W., The Office of Kalāntar in Qajar Persia - Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1971, № 14/3.
Golden P. B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
~*~Ṭarkẖān, also *tarkẖān* - Encyclopaedia of Islam, Volume X. Leiden, 2000.
~*~Nomads of the western Eurasian steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars. - Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011.
~*~Khazarica: Notes on Some Khazar Terms. - Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011a.
~*~Georgio-Turcica: Some marginal notes on pre-Ottoman/Safavid Oğuz and non-Oğuz Turkic elements in Georgian - Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011b.
~*~Some notes on the Avars and Rouran. - The Steppe Lands and the World beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Iaşi, 2013.
Han-Woo Ch., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2012.
Histoire de la Transylvanie. Budapest, 1992.
History of Civilizatıons of Central Asia. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 BC to AD 250, Volume II. Paris, 1996.
İnayet A., Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı üzerine. İnternet, 2015.
Jancsó B., Les Sicules. Étude historique et ethnographique. Budapest, 1921.
Karatay O., Avar Kültür Çevresindeki 'Jupan' Sanı Hakkında. İnternet, 2017.
Kasai Y., The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th-9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as Tujue 突厥. - Studies on the Inner Asian Languages, XXIX, 2014.
Kurbanov A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. Berlin, 2010.

Lekova T., Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title *Župan*. Internet, 2019.
Pohl W. The Avars : a steppe empire in Europe, 567-822. Ithaca [New York], 2018.
Popkonstantinov K., A newly found seal of Michael bagatour and the bagatour family of Ioannes, Sondoke and Michael. Internet, 2011.
Pulleyblank E. G., The Consonantal System of Old Chinese. Internet, 2008.
Ramstedt G. J., Alte türkische und mongolische Titel. - Journal de la Société Finno-Ougrienne, 1951, Vol. 55.
Rásonyi L., Tarihte Türklük. - Türkler, Cilt 1. İlk Çağ. Ankara, 2000.
Róna-Tas A., Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. New York, 1999.
Schmitt R., Asparuch und Konsorten im Lichte der Iranischen Onomastik. Internet, 2010.
Sodnom U., The Title Name: 'Ch(T)igin' or 'Chinggis'. - Linguistics. Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. Russian Federation, 2018.
Stepanov Ts., The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: reconstructing the notions of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836. - Early Medieval Europe, № 10, 2001.
~*~Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th-9th Centuries. - Archivum Eurasiae Mediiaevi, № 14, 2005.
~*~The Four Main Bulgar Titles - (Indo-)Iranian, Turkic, or Other? - The Bulgars: The Discussion Continues. Sofia, 2014.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
The Cambridge History of Ancient China. From the Origins of the Civilization to 221 B.C. Cambridge, 1999.
Thomsen W., İnscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors, 1986.
Tsars of the First Bulgarian Empire. Internet, 2010.
User H. Ş., Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. - Bilig, Güz, 2006, sayı 39.
~*~*Byzantinoturcica'*da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında. - XV. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler, 3. Cilt. Ankara, 2010.
Vaissière É., The Steppe World and the Rise of the Huns. Internet, 2017.
Vovin A., Once Again on the Etymology of the Title *qaγan*. - Studia Etymologica Cracoviensia, vol. 12. Kraków, 2007.
Xin L., 中古北族名号研究 北京大学出版社, 年 (Ortaçağda Çin'in Kuzeyindeki Milletlerde "Unvan"). Pekin, 2009.
Yıldırım K., Juan-juan Devletiyle Eski Türk Devletlerinde kullanılan Müşterek Unvanlar. İnternet, 2020.
Yılmaz S., Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri. - International Journal of Humanities and Education. İnternet, 2018.
Ying L., Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm. Internet, 2017.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

бълг. - българско
вболг. - волжскоболгарско
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, даже и заимстване
гл. - глагол
гръц. - гръцко
ед.ч. - единствено число
ефт. - ефталитско
зв. - звук
зптюрк. - западнотюркско
кит. - китайско
л. - лице
лат. - латинско
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
монг. - монголско
нарсщ - нарицателно съществително име
праб. - прабългарско
прим - прилагателно име
псммонг. - писменомонголско
рум. - румънско
снтиб. - сино-тибетско
согд. - согдийско
стб. - старобългарско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне
сркит. - среднокитайско
сткит. - старокитайско
срперс. - средноперсийско
срхр. - сърбохърватско
стгерм. - старогерманско
суф. - суфикс
съвр. - съвременно
съгл. - съгласна
ттл. - титла
тур. - турско
тюрк. - тюркско
уйг. - уйгурско
унг. - унгарско
хрв. - хърватско
чув. - чувашко
югозапболг. - югозападноболгарско